

*В. В. Скальський*

## **ГУБЕРНСЬКІ СЕЛЯНСЬКІ З'ЇЗДИ ЯК СКЛАДОВІ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр.**

Кожна людина має свою ідентичність — емоційний психологічний зв'язок з оточуючим світом. Ідентичність дає відповідь на запитання «хто я?». Релігійне, соціальне, національне, гендерне, генераційне самоусвідомлення особистості є різновидами ідентичності й вибудовуються в певну ієрархію. Для українських (в етнографічному, а не політичному розумінні) селян питання національної приналежності актуалізувалося під час Української революції 1917 р. Проте, селянство саме не шукало цієї ідентичності. Воно цілком було задоволене існуючим самоусвідомленням, де національним почуттям місця не було. Головною проблемою для них був «голод на землю». Проте, національна інтелігенція запропонувала селянам прилучитися до певної національної групи — «стати» «українцями». Боротьба за національну свідомість селян 1917 року розгорнулася між українським та російським революційними проектами. Найбільш яскраво вона відобразилася на губернських селянських з'їздах, оскільки Всеукраїнський селянський з'їзд контролювався Центральною Радою й про впливи росіян на ньому можна говорити з великими умовностями, а повітові з'їзди мали надзвичайно високий рівень випадковостей та дріб'язковості, та й не завжди були ареною боротьби за «націоналізацію»\* селян.

---

\* Термін вживається в розумінні набуття селянами відчуття приналежності до певної національності.

Дослідження селянської свідомості є складним науковим завданням. Це пов'язано з особливостями джерельної бази (селяни залишили порівняно мало документів) та географічною ізольованістю селянства. За висловом англійського історика О. Файджеса, селянські «політичні горизонти, в основному обмежувалися селом, полем, церквою, сусідніми помістями та общинами»<sup>1</sup>.

Дослідники Української революції приділяли досить багато уваги селянському питанню<sup>2</sup>. Проте, дослідження зосереджувалися на політичних чи економічних аспектах боротьби за землю. А губернські селянські з'їзди майже не ставали окремим предметом наукового розгляду. В загальних працях вони згадувалися як ілюстрації класової боротьби, а як прояви національного життя чи їх вплив на свідомісні процеси серед селянства майже не розглядалися.

Безпосередньо селянським з'їздам присвячено не так вже й багато наукових праць<sup>3</sup>. Абсолютна їх більшість є радянським історіографічним спадком, а в окремих випадках відверто дилетантськими за змістом. Тож зауважена Ж. П. Тимченко<sup>4</sup> проблема відсутності спеціальної праці щодо селянських з'їздів в 1917 р. досі не вирішена. Сама дослідниця зробила якісну спробу дати зведені відомості про губернські та повітові селянські з'їзди, хоча й обмежилася лише 1917 р. Частково проблема розроблялася А. Смірновим<sup>5</sup>, В. Чуприною та Я. Маликом<sup>6</sup>. Їх дослідження, написані в радянський час, зосереджуються на ролі більшовиків (яка перебільшується) у проведенні та «революціонізації» селянських з'їздів, боротьбі бідних селян проти багатих тощо.

Тему селянських з'їздів не оминув І. В. Хміль у своїй монографії «Грудяще селянство України в боротьбі за владу Рад»<sup>7</sup>. Праця містить цінні додатки «Утворення Рад селянських депутатів на Україні в березні — жовтні 1917 р.» та «Губернські та повітові з'їзди Рад України та їх ставлення до влади».

Селянська свідомість протягом 1917 року зазнавала змін. Фіксація цього факту є великим здобутком української історіографії. Наступним має бути розробка селянської свідомості в умовах революційних подій 1917 та наступних років. Ці питання вже частково опрацьовані В. Лозовим у статті про селянську правосвідомість<sup>8</sup> та В. Піскун в науковій розвідці про роль Центральної Ради у процесі самоідентифікації українців<sup>9</sup>. У даній статті зосередимося на впливові селянських з'їздів.

При дослідженні будемо розглядати селянство, за підказкою А. Граціозі<sup>10</sup>, як єдине ціле.

Усвідомлення себе українцем в умовах 1917 року відбувалося через зв'язок з Центральною Радою (як безпосередній через особисті контакти, участь в її роботі, листування, так і опосередкований — через підтримку дій Центральної Ради постановами, ухвалами, відгуками на її ініціативи). Приналежність до політичного українства визначалася передусім ставленням до Центральної Ради. Тож не дивно, що губернські селянські з'їзди приділяли багато уваги Центральній Раді, ухвалювали спеціальні постанови про ставлення до неї чи проголошеного нею курсу. Однак, цей зв'язок Центральної Ради з селянськими масами утворився не одномоментно, а став наслідком певного часового процесу, в ході якого Центральна Рада шукала способи перетворення з київської міської організації у всеукраїнську, а маси, політизуючись, переважною більшістю обирали Центральну Раду за свого провідника.

Вперше в постановах губернських селянських з'їздів про неї згадується 16–17 квітня 1917 р. в Полтаві. Учасники з'їзду надіслали їй, поряд з «революційною армією, Петроградським совітом робочих і солдатських депутатів, Временним правительством» «привіт»<sup>11</sup>. Аналогічну телеграму надіслав Обласний селянський з'їзд Херсонської, Таврій-

ської та Катеринославської губерній (23–25 квітня 1917 року; Херсон). Цей з'їзд надав ЦР повноваження «виробити статут про автономію й післать його в Установчі Збори»<sup>12</sup>. Для учасників цих з'їздів Центральна Рада була організацією, що стояла поруч із найпопулярнішими революційними органами, вона уособлювала собою революцію.

Перший селянський з'їзд Харківської губернії 3–6 травня 1917 року, хоч і не згадував в своїх постановах безпосередньо про Українську Центральну Раду, проте визнавав «необхідність організації в Києві української краєвої ради селянських депутатів для спільної праці з радами робітничих і солдатських депутатів»<sup>13</sup>. Таким чином, з'їзд, а отже і харківське селянство, маючи перед собою приклад Української Центральної Ради (на з'їзді про неї згадували під час дискусії<sup>14</sup>), розуміли роль Києва як загальнонаціонального центру. Пізніше ця ідея не була забута. На П'ятому селянському з'їзді Харківської губернії (7 грудня 1917 року) було висловлене побажання сконструювати Всеукраїнський класовий орган з Всеукраїнської Ради Селянських Депутатів, Всеукраїнської Ради Робітничих Депутатів та Всеукраїнської Ради Солдатських Депутатів. Селянство, хоч і прагнуло до консервації своєї станової окремішності, максимальної ізоляції від решти суспільства, було налаштоване доволі демократично, тобто допускало можливість участі в політичному житті інших, в тому числі антагоністичних, суспільних верств. Самоорганізація робітників та солдат віталася, а от спроби консолідації земельних власників викликали роздратування, але в демократичних межах. Боротьба за власність, в першу чергу земельну, поки-що велася мирно, але наполегливо.

Другий селянський з'їзд Чернігівської губернії 10–12 червня 1917 року визначив Українську Центральну Раду як «єдиного виразника волі українського народу»<sup>15</sup> і підтри-

мав її домагання перед Тимчасовим Урядом. Аналогічно охарактеризував УЦР Селянський з'їзд Полтавської губернії (10–11 вересня 1917 року), внівши невелике уточнення: «*трудоий український народ*»<sup>16</sup>. Чернігівські селяни використали ставлення до УЦР як один із критеріїв оцінки особи губернського комісара. І тут же прийняли рішення, що «комісара обирає все населення, а затверджує Центральна Українська Рада»<sup>17</sup>, таким чином наділяючи провідну організацію Української революції владними повноваженнями. Селянський з'їзд Катеринославської губернії (13–15 серпня 1917 року) прийняв спеціальну постанову щодо відношення до УЦР. В ній Центральна Рада визнавалась «за вищий красвий революційний орган, керуючий Україною»<sup>18</sup>. Другий селянський з'їзд Волинської губернії (7–10 жовтня 1917 року) вважав Українську Центральну Раду «найвищим революційним, щиро народнім Правительством України»<sup>19</sup>. Крім того, волинські селяни постановили «піддержувати її [Центральну Раду — В.С.] всіма силами в боротьбі за землю і волю трудящих мас України»<sup>20</sup>. А для виконання цього рішення вирішили, що «Губернська Селянська Рада повинна з'організувати все селянство на Волині в організації Української Селянської Спілки»<sup>21</sup>. Такі постанови показують загальну серед селян тенденцію бачити в Центральній Раді українську національну владу. До Центральної Ради як до повноважної звертаються селяни Полтавської губернії з проханням «убрать донців-козаків з Полтавського і інших повітів, де вони є і надалі розміщати на території Полтавщини тільки салдат-українців»<sup>22</sup>. Дарма, що Центральна Рада не мала фактичних повноважень для задоволення цього звернення. Уява селян, їхнє розуміння ролі Центральної Ради активно домальовують їй владні функції.

Після II Універсалу та постанови Тимчасового Уряду про затвердження Генерального Секретаріату, Центральна Рада отримала перспективу перетворення на «єдиний вищий орган революційної демократії України, який буде представляти інтереси всієї людності»<sup>23</sup>, що й було здійснено з входженням до неї представників національних меншин. До того часу Центральна Рада належала лише до українського національного політичного простору, залишаючи поза сферою своєї діяльності значний прошарок неукраїнців (а втім, це не було дискримінацією, адже і поляки, і євреї, і ряд інших національних груп створювали власні революційні органи). Тепер Центральна Рада стала представником всього населення українських територій, а не лише українців. В такому, позірно більш демократичному вигляді, вона позитивно сприймалась селянами. Третій селянський з'їзд Харківської губернії (30–31 липня 1917 року) визнав Центральну Раду «поповнену представниками неукраїнських народів»<sup>24</sup>. Таке визнання було дуже важливим для Центральної Ради, адже легітимізувало її, надавало додаткових підстав вимагати від Тимчасового Уряду виконання зобов'язань останнього відповідно до II Універсалу. Визнання УЦР після поповнення її складу представниками неукраїнців позбавляло Тимчасовий уряд можливості висувати нові претензії до УЦР, адже населення українських губерній, яке раніше, начебто, за риторикою і на думку Тимчасового Уряду, не визнавало УЦР своїм органом тепер чітко і однозначно висловлювалось з цього приводу. Тим більше, що це визнання йшло з тієї губернії, на яку не поширювались повноваження Генерального Секретаріату відповідно до «Тимчасової інструкції Генеральному Секретаріату Тимчасового Уряду на Україні». Крім того, Харківська Рада Селянських Депутатів поставила вимогу сформуванню нового складу Тимчасо-

вого Уряду\*, затвердити Генеральний Секретаріат в повному складі та його статут, вироблений і затверджений Центральною Радою.

Після Жовтневого перевороту в Петрограді постала проблема розуміння, що є загальнодержавною владою і який статус має більшовицький Раднарком — головний керівний орган на всій території колишньої Російської імперії чи локальний уряд Російської території у складі більш широкої Російської федерації. П'ятий селянський з'їзд Харківської губернії (7 грудня 1917 року) визнав Раду Народних Комісарів «найбільшою владою лише Великоросійської республіки»<sup>25</sup> та привітав оголошення Української Народної Республіки\*\*. Таким чином, харківські селяни встали на сторону УЦР в її конфлікті з Радою Народних Комісарів, що вже переріс в українсько-більшовицьку війну. Для них

— \* Нея ухвали Тимчасового уряду про призначення окремого органу «для керування крайовими справами на Україні» (Генерального Секретаріату) з його складу вийшли міністри від Партії Народної Свободи. «Призначення» було для Тимчасового Уряду політичною грою. Генеральний Секретаріат за логікою потрібно було не «призначити», а «визнавати», адже він, створений Українською Центральною Радою І Універсалом, існував від 10 червня 1917 року. Проте, Тимчасовий Уряд зробив вигляд, ніби це він, з власної волі чи, навіть, власної ініціативи, «призначив» українцям окремих орган. Принаймні так це виглядало для тих, хто мало цікавився українською проблемою. Центральна Рада це «призначення» прийняла і політична боротьба розпочалась заново.

\*\* *Гамрецький Ю. М., Тимченко Ж. П., Щусь О. Й.* в праці «Ради України в 1917 році» (К, 1974) констатували «V Харківський губернський з'їзд Рад селянських депутатів (6–7 грудня) визнав владу Народних Комісарів» (С. 235), не вказавши при цьому ареалу визнання влади РНК — «тільки Великоросійської республіки». Такі, не об'єктивні з сучасної точки зору дослідницькі дії були зумовлені необхідністю ілюстрації «керівної ролі більшовицької партії» та «переможної ходи Жовтневої революції на Україні» в рамках пануючої тоді радянської ідеології.

Раднарком був закордонним, чужим урядом. На з'їзді було також порушене питання про українське військо. Перед Центральною Радою була поставлена вимога «негайно провести в життя територіальний розподіл військ шляхом евакуації укомплектованих із неукраїнських губерній і замінити їх у всіх гарнізонах України територіальним Українським військом»<sup>26</sup>. Це є показником глибини української свідомості селян Харківської губернії. З'їзд вимагав від Центральної Ради розпочати переговори щодо створення «однорідної соціалістичної федеративної влади»<sup>27</sup>. При цьому можливість участі Ради Народних Комісарів в цих переговорах з'їздом дипломатично замовчувалась. Тобто, селяни Харківської губернії начебто і не проти коаліції з більшовиками, однак поведінка останніх явно унеможливила такий варіант розвитку подій.

З'їзди, які контролювалися більшовиками, приймали відповідні постанови, у яких діяльність Центральної Ради засуджувалась: «повалений в Києві Генеральний секретаріат вів політику згоди з капіталістами і поміщиками, розірвавши з робітничо-селянським урядом Рад, борючись проти Рад на місцях, укладаючи союз із контрреволюцією російською в особі Каледіна і з контрреволюцією європейською в особі німецького імперіалізму, укладаючи з Німеччиною сепаратний мир за рахунок робітників, солдатів і селян решти Росії»<sup>28</sup>.

Селяни визнали Українську Центральну Раду «своєю» організацією, як тільки про неї дізнавалися. В цьому контексті інформативна діяльність ЦР набувала особливого значення. Селяни сприйняли Центральну Раду як українську владу, для них вона символізувала революційні перетворення. Легальних підстав влади у Центральної Ради не було. Проте, селяни користувалися власними уявленнями про право і справедливість, а тому надавали їй повнова-



жень «знизу», «від народу». У політико-правовій галузі знань є поняття легітимності та легальності влади. За першим визначається влада відповідно до норм закону, друге використовується для позначення визнання населенням цієї влади. І ці ознаки є рівноправними при визначенні носія влади. Центральна Рада спочатку здобула визнання серед українців, а потім на цій підставі вела політичну боротьбу.

Наближеним до проблеми сприйняття Центральної Ради селянськими з'їздами було питання про їхнє бачення майбутнього політичного устрою Російської держави. Україна, як правило, розглядалась в якості складової частини Росії, і майже не уявлялась поза її межами.

Губернські селянські з'їзди одностайно виступали за встановлення демократичної федеративної республіки. Республіканський лад розглядався як найкраща форма правління, оскільки «при монархії, хай навіть і конституційній, тобто обмеженій, можна завжди очікувати, що інтереси трудового народу будуть протиставлені інтересам царя з його оточенням»<sup>29</sup>. Таким чином, українські селяни мали яскраво республіканський настрій, що й не дивно з огляду на республіканські традиції з козацьких часів і такі ж переконання, що панували в українській суспільно-політичній думці ХІХ — початку ХХ ст. Але цікавими є думки щодо інституту президента як ймовірного очільника держави\*. Так, Селян-

---

\* В 90-х рр. в політичній та історичній літературі виникло явище «президентоманії» (термін В. Ф. Солдатенка), яке, будучи ненауковим, зіграло певну роль у становленні сучасної української державності, надаючи їй історичної тягlosti та обумовленості. Див.: *Плахотнюк Н.* Становлення і розвиток інституту президентства в Україні // *Вісник Української академії державного управління при Президентові України.* — К., 1998. — № 4. — С. 47–56.; Михайло Грушевський. — К., 1996. — С. 31, 83 — 84, 87, 89.; *Усенко П.* Чи був Михайло Грушевський президентом України? (від історії національних катастроф до катастрофи національної історії). — К., 2003. — 100 с.

ський з'їзд Херсонської губернії (3–4 квітня 1917 року) висловився за створення посади «обраного на термін» президента<sup>30</sup>. Натомість I селянський з'їзд Волинської губернії (21–24 травня 1917 року) наголосив на республіці «без президента»<sup>31</sup>. Решта з'їздів це питання оминули, очевидно вважаючи себе некомпетентними і не повноважними це вирішувати. На перших губернських селянських з'їздах, як правило, зачитувались реферати про форми державного правління. Доповідачі не могли оминати питання про президента. Ставлення до цієї посади, на нашу думку, формувалось випадково і могло залежати від акцентування уваги на цьому аспекті державного устрою та пояснень доповідача. Якщо останній не зупиниться детально на посаді президента, то й з'їзд не зверне на це уваги і в постанові не буде згадок про нього. Якщо ж селянська свідомість, під дією слів промовця, поєднає президента та царя («Президент — це цар, але на певний час і з обмеженими повноваженнями») виникне негативне ставлення до такої посади. І навпаки, протиставлення президента та царя («Президент — це не цар, бо обирається народом, на певний термін і має обмежені повноваження») — викличе позитивні емоції. Проте, в 1917 році це питання не було актуальним та принциповим, хоча й показує дію фактора випадковості в революції.

Аналогічною є справа з парламентом, місцевими органами влади та судовою системою. Селянський з'їзд Полтавської губернії (16–17 квітня 1917 року) в постанові вказав, що «всією державою Російською управлятиме Народня Дума, вибрана на основі прямого, рівного, всенародного і тайного без різниці полів виборчого права... З'їзд визнав потрібним широку демократизацію земства і суда...»<sup>32</sup>. Перший селянський з'їзд Волинської губернії (21–24 травня 1917 року) ухвалив рішення, про те, що «Росія повинна бути народною федеративною однопалатною республікою»<sup>33</sup>,

що, ймовірно, означає існування однопалатного парламенту, хоча це й входить в певну неузгодженість із теорією держави і права, яка передбачає для федеративної держави двопалатний парламент. Обласний селянський з'їзд Херсонської, Таврійської та Катеринославської губерній (23 квітня 1917 року; Херсон) висловив домагання «республіки з загальнодержавним парламентом»<sup>34</sup>. Перший селянський з'їзд Київської губернії (27–28 квітня 1917 року) «признає потрібним негайну демократизацію земства на основі прямого, тайного, рівного й всенародного виборчого права»<sup>35</sup>. Селяни мали лише загальне уявлення про республіканський устрій і висловлювали йому свою підтримку виходячи із його протиставлення монархії, яка мала негативний образ, базований на власному досвіді кожного конкретного селянина. В уяві селянина республіка була антиподом царизму і через це діставала схвалення. А для вироблення конкретних деталей бажаного республіканського ладу селянського досвіду не вистачало, а тому позиція часто залежала від випадковостей. Щоправда, з розвитком революції такий досвід поступово з'являвся. Його джерелами була зросла громадянська активність та агітація з боку тих чи інших політичних сил. Так, розчарувавшись у демократизованих земствах та під впливом подій у Петрограді наприкінці жовтня, селяни Харківської губернії на своєму VI з'їзді (21–23 січня 1918 року) визнали, що «вся влада на місцях належить Радам»<sup>36</sup>. Водночас, була зроблена поправка: «поки Ради зможуть пристосувати технічний апарат, щоб охопити всі сторони життя країни, тимчасово зберігаються органи самоуправління: міські думи, земства, при умові надання права Радам контролювати їх діяльність»<sup>37</sup>. Така резолюція не означає беззастережної підтримки дій більшовицької партії, хоча й не вільна від її впливів. Поняття «рада»

(тим більше «рада селянських депутатів») не є тотожним поняттю «більшовики» (що можна було б за певних умов припустити у випадку рад робітничих чи солдатських депутатів). У цьому випадку є більше підстав вважати ради селянських депутатів органами місцевого самоврядування на зразок земств чи запропонованих І селянським з'їздом Волинської губернії (21–24 травня 1917 року) Народних Рад. Від демократизованих земств чи Народних Рад ради селянських депутатів відрізняв їх класовий характер. Якщо вибори до земств та Народних Рад були загальними та рівними, то до Ради селянських депутатів практично не міг потрапити, скажімо, сільський вчитель чи священник, оскільки в масовій свідомості вони уявлялись як представники буржуазії, а тому легко позбавлялись виборчого права через «революційну доцільність». Наявність в земствах та Народних Радах представників інтелігенції, їхнє намагання дотримуватись законності, стримувати занадто радикальні настрої створювало підстави для звинувачення їх в буржуазності та контрреволюційності. В той же час прихід в земські управи нових людей без досвіду управління, без знань, чи не єдиною перевагою яких була революційна активність, спричиняли неефективну роботу демократичних місцевих органів управління. Звинуватити в цьому буржуазію, великих землевласників та інтелігенцію в умовах революційної риторики було досить легко. Відвертаючись від них та надаючи підтримку Радам селянських депутатів, селяни слідували за цілком раціональною логікою: заміна органів, що не задовольнили революційних очікувань на такі, що викликають більше довіри. Інша справа, що негативний образ дотогочасної місцевої влади не завжди був адекватним реальному стану речей і підігрівався більшовицькою агітацією. Так, Декрет про землю імпував селянам і справив дестабілізуючий вплив на них. Посилаючись на

цей документ, селяни могли самостійно брати землю. За це найбільшні верстви сільського населення ставали прихильниками більшовиків і на практиці взялись реалізувати гасло «Вся влада радам!».

Для селянської свідомості в дореволюційний період великою травмою була нерівноправність між людьми різних класів чи соціального становища. Саме тому стала можливою поява в постановах селянських з'їздів фраз на кшталт: «лише при умові чистого народоправства, на засадах повної свободи, держава може бути впевнена, що її життєві інтереси не будуть принесені в жертву інтересам окремих осіб і класових груп»<sup>38</sup>. Під державою тут селяни розуміли в першу чергу себе, а не абстрактну суспільну організацію, покликану служити засобом реалізації потреб її населення. Тим же була викликана постанова Селянського з'їзду Полтавської губернії (16–17 квітня 1917 року) про необхідність «закріпити громадянські права»<sup>39</sup>.

Всі губернські селянські з'їзди визнавали вартим уваги питання федеративного переоблаштування колишньої Російської імперії. Ідеї федералізму та національного самовизначення були серед найпопулярніших революційних гасел. «Кожен нарід, що тепер жиє в межах Російської держави повинен мати широку автономію»<sup>40</sup> — ці слова з постанови I селянського з'їзду Волинської губернії є концентрованим виразом думки українських селян щодо національної свободи. Розбіжностей серед них з цього приводу не існувало. Водночас не було і проекту розподілу повноважень між автономією і центром. Автономія розумілася як право кожної нації на самостійне вирішення «всих справ в межах їх національно-територіальних границь, крім питаннів державного значіння»<sup>41</sup>. Тобто, максимум повноважень селяни надавали автономним одиницям, і мінімум — федеральному центру. Проте, чіткого переліку

таких прав жоден з'їзд не ухвалив. Зрештою, головним було схвалення та підтримка селянством ідеї, а реалізувати її мали б Установчі Збори.

Відповідно до таких федералістичних настроїв селянські з'їзди розглядали проблему української автономії. Перші селянські з'їзди Херсонської (3–4 квітня 1917 року) та Чернігівської (7–9 квітня 1917 року) губерній про можливість автономію України на рівні резолюцій не говорили. Це пов'язано із пануванням російських есерів на з'їзді в Чернігові та досить низькою активністю національно свідомих селян Херсонщини. До того ж початок квітня — це період підготовки та проведення Всеукраїнського національного конгресу в Києві. Для українства ця подія була важливішою, ніж локальні з'їзди, а тому відволікала основні, якщо не всі сили. З другої половини квітня ситуація змінюється. Один за одним селянські з'їзди Полтавської (16–17 квітня 1917 року), Обласний Херсонської, Таврійської та Катеринославської (23 квітня 1917 року), Київської (27–28 квітня 1917 року), Харківської (3–6 травня 1917 року) та Волинської (21–24 травня 1917 року) губерній приймають постанови про необхідність «заведення національно-територіальної Автономії України з забезпеченням прав національних меншинств»<sup>42</sup>, а також «щоби Временне правительство привселюдно признало право українського народу на національно-територіальну автономію»<sup>43</sup>. Аргументація — «для повного розвитку сил українського народу»<sup>44</sup>. При цьому кидається у вічі надзвичайна подібність, а то й ідентичність цих постанов. Ймовірно, їхнє прийняття було кероване з Центральної Ради як акти надзвичайної ваги для національного самоствердження українців та посилення політичних позицій самої Центральної Ради (в тому числі для тиску на Тимчасовий Уряд), а тому не могло бути залишеним на самоплин. Центральна Рада,

згенерувавши ідею автономії України, запропонувала її українському суспільству, яке сприйняло цю ідею як відповідну власним потребам. Центральна Рада здобула довіру і підтримку найчисельнішого українського прошарку — селянства. Такий патронат Центральної Ради над постановами про автономію України не можна розглядати як нав'язування українцям («малоросам», «югоросам») певного, начебто неорганічного для них, шляху розвитку. По-перше, автономія дійсно відповідала потребам збереження та розвитку українців як окремого етносу та нації. По-друге, через свою специфіку (низька освіченість; зосередженість на фізичній, а не інтелектуальній праці) селянство не могло сформулювати цієї ідеї (хоча інтуїтивно відчувало прагнення до неї), але було в змозі висловити своє ставлення до неї. Зрештою, Селянський з'їзд Катеринославської губернії (13–15 серпня 1917 року) дещо обережно висловився з цього приводу, визнавши необхідність автономії України з обмовкою, що «остаточне закріплення автономного ладу України потребує затвердження Російських Установчих Зборів»<sup>45</sup>. Така позиція є зрозумілою з огляду на потужні позиції в Катеринославі російського Крест'янського союзу та внутрішні суперечки між українцями. Повністю проігнорував питання української автономії Селянський з'їзд Херсонської губернії (29 вересня 1917 року), хоча доволі детально описав очікуваний федеративний устрій Російської держави, уникнувши згадки про Україну<sup>46</sup>.

В розвиток теми про автономію України селянські з'їзди приймали резолюції щодо українізації школи, церкви та державних установ. Селянський з'їзд Полтавської губернії (16–17 квітня 1917 року) постановив «домогатися до Временного правительства призначення на Полтавщину виборного комісара, який би допомагав заводити українську просвіту»<sup>47</sup>. Селянський з'їзд Харківської губернії

(3–6 травня 1917 року) ухвалив постанови про випуск газет «Народное дело» и «Известия Харьковского общественного комитета» українською та російською мовою, заміну в громадських установах царських портретів на портрети Т. Шевченка, а також «щоби печатка Ради селянських депутатів Харківської губернії була з українським текстом»<sup>48</sup>. Обов'язковість, безоплатність, світський характер, без поділу на церковні, земські та інші типи шкіл, україномовність, вивчення української мови, літератури, історії, географії — такі основні вимоги до освітньої реформи, що їх висловлювали селяни. В цілому вони були аналогічними в постановах різних селянських та губернських національних з'їздів і різнилися більшою чи меншою детальністю.

Цікавою є постанова Селянського з'їзду Полтавської губернії (16–17 квітня 1917 року) щодо українізації війська: «треба, щоб усіх українців, які одбувають військову повинність не одсилали в чужі краї, а оставляли на Україні»<sup>49</sup>. З точки зору українських селян така постанова видається цілком логічною та безпечною: мовляв, чому українець повинен їхати в чужі краї і захищати чужих людей від ворогів, хоча ворог знайдеться і в Україні (Перша світова війна ще тривала і «німець» був яскравим та реальним образом ворога)? Військові тактики та економісти теж мали б прихильно поставитись до цієї ідеї. Адже легше апелювати до патріотичних почуттів вояка, що перебуває на рідній землі, а також зменшуються витрати на транспортування людських та матеріальних ресурсів. Проте, стратегічно, задоволення цієї вимоги означало б створення сприятливих умов для виникнення української національної армії. А це для вищого військового командування та державного керівництва, що продовжували мислити імперськими категоріями, було неприпустимим.



Щодо мотивів ухвалення з'їздом такої резолюції можна висловити два припущення. Або це випадковість, або спланований вчинок з метою перевірити реакцію громадськості та влади, зніщений, наприклад С.Петлюрою, який був пов'язаний з Полтавою та очолював Український головний військовий комітет. Щоправда, джерельних даних не вистачає для підтвердження чи спростування цієї гіпотези.

Тимчасовий Уряд для українських селян був «визнаною владою»<sup>50</sup>. Проте, на відміну від ставлення до Центральної Ради, це визнання є обумовленим, тобто ставиться в залежність від певних умов. По-перше, він повинен якнайшвидше скликати Всеросійські Установчі Збори<sup>51</sup>. По-друге, Тимчасовий Уряд матиме підтримку «до тої міри, поки правительство буде обороняти інтереси трудового народу»<sup>51</sup>. По-третє, «правительство має бути відповідальним перед народом, об'єднаним в ради селянських, робітничих і солдатських депутатів»<sup>52</sup>. Задоволення Тимчасовим Урядом революційних потреб українців було тим критерієм, який визначав рівень довіри до нього з боку селянства. Оскільки Тимчасовий Уряд не дав селянам землю, активно протидіяв автономізації України, не припинив війни, то українське селянство не особливо переймалось його падінням наприкінці жовтня 1917 року, більше звертаючи уваги на факт приходу до влади в Росії більшовиків. Селянські з'їзди або співчували більшовикам (але водночас не поширюючи їх влади на свою територію) або засуджували їх дії, звинувачуючи в узурпації влади, недемократичності тощо. Але жоден український селянський з'їзд не виступив на захист Тимчасового Уряду, залишаючи змогу вирішувати конфлікт між ним та більшовиками самим росіянам. Отже, селяни-українці почувалися цілком сепарованими від росіян, розуміли їх як «інших». А більшовицький переворот сприймали як внутрішньоросійську

справу, яка не стосується України. Висловлення українським селом свого позитивного чи негативного ставлення до жовтневих подій у Петрограді носило інформаційний характер, але аж ніяк не мало на меті втручання у російські справи. Хоча російські діячі обох політичних таборів були не проти залучити українців до числа своїх прихильників. Більше того, вони, перебуваючи в полоні імперських стереотипів, сприймали населення українських губерній як складову своїх соціальних баз. Зрештою, пізніше, коли вже була проголошена Українська Народна Республіка, час від часу виникали більшовицькі заколоти та тривала російсько-українська війна, кілька селянських з'їздів (Катеринославський 28–30 січня 1918 року; Херсонський 25–26 лютого 1918 року тощо), контрольовані більшовиками, стали учасниками їх політичної гри.

Органами влади Тимчасового уряду на місцях були Громадські комітети, до яких, як правило, входили всі місцеві політично активні сили. Оскільки село аж ніяк не можна назвати центром політичного життя, то існувала певна проблема створення таких комітетів на низовому рівнях: «прочувши, що в Руській державі і на Україні запанувала воля, три рази у нас здихнули легше і думали, що все зараз у нас піде по-новому. Одначе у нас не так робиця, як ждалось і треба було б щоб робилось»<sup>54</sup>. Людей в селі з політичною позицією було надзвичайно мало. Це були представники тогочасної сільської влади, поміщики, частково сільська інтелігенція, солдати (демобілізовані або дезертири), які мали хоч якийсь управлінський та політичний досвід. Такий склад Громадських комітетів, очевидно, не міг задовольняти селян. Тому Селянський з'їзд Херсонської губернії (3–4 квітня 1917 року) вимагав організації цих комітетів «на засадах народовладдя»<sup>55</sup>. Проте проблема організації сільської влади існувала і надалі. Четвертий селянський

з'їзд Херсонської губернії (14–17 серпня 1917 року) прийняв таку постанову: «Старий царський порядок розвалився, але залишилися ще його поплічники, які будуть робити спроби знову повернути його. Тому селянська конференція ухвалила: «негайно приступити до організації на місцях сільських комітетів, які повинні будуть стояти на стражі завойованої волі й припиняти на місцях усілякі спроби повернення старого царського порядку»<sup>56</sup>. Проте, потрібно зауважити, що обидві вимоги ухвалювались в Херсонській губернії. Селяни решти губерній це питання взагалі проігнорували, залишившись вірними своєму політичному абсентеїзму, який мав ще дореволюційне коріння<sup>57</sup>. Нова недовіра до влади та політики з'явилась наприкінці 1917 — на початку 1918 року, коли часта зміна влади, її неспроможність навести елементарний (первісний) порядок, відсутність поступу щодо вирішення нагальніших проблем призводили до нівеляції авторитету влади, держави та сприяли анархічним та ізоляціоністським настроям. У звітах повітових комісарів неодноразово можна зустріти твердження про нестійкість або відсутність влади: «виконуючого апарату влади майже немає»<sup>58</sup>, «в селі власті як такої немає. Кожне село живе по своєму. В одних місцях людиність вернулась до попередніх старост, в других — Управи по статуту Київського Губернського Виконавчого Комітету, в інших місцях сільські комітети, комісари, або просто нічого не визнається»<sup>59</sup>, «політического строя в районе Белгородской волости нет»<sup>60</sup>, «Уряд намагався переводити в життя універсали Центральної Ради, на місцях-же просто грабували і влади Центральної Ради не визнавали»<sup>61</sup>. Селяни тепер вважали себе господарями в межах свого села чи волості і самі вирішували ті питання, які раніше відносили до компетенції «вищих сфер»: «селяни, розглядаючи себе як господарів всієї землі, захопили у свої руки еконо-

мії з живим та мертвим інвентарем, роблять опис майна, ставлять своїх довірених осіб, зачинають приміщення і відсторонюють адміністрацію від розпоряджень»<sup>62</sup>.

Влада Тимчасового уряду в українському селі була обмеженою. Його розпорядження виконувалися лише за умови їх відповідності настроям в конкретному селі. Селяни оцінювали рішення петроградського уряду виходячи із власного уявлення про справедливість і після того вирішували виконувати чи не виконувати вказівки влади. Рішення сільського сходу чи селянського з'їзду мали більшу вагу, ніж накази офіційної влади. Селяни доволі чітко розділяли поняття «свого» (освяченого власною фізичною працею)\* та «державного», що розглядалось як «чуже», «інше», яке перебувало поза межами селянського світу, а через це набувало певних ознак сакральності. Від «держави» очікували розв'язання не побутових, тривіальних, а засадничих питань.

Селяни уявляли себе окремою суспільною групою, якій необхідна власна організаційна структура. За її допомогою повинні були б захищатися селянські інтереси. Формою суспільної організації селян були Селянські Спілки та Крестьянські Союзи.

З поваленням царизму стали виникати Ради Селянських Депутатів. Радянська історіографія подає їх як альтернативні Тимчасовому уряду органи влади, а період від березня до липня 1917 року називає «двовладдям». До того ж

---

\* При цьому, землю теж вважали «своею» («нічиєю», «народною»), не зважаючи на те, що вона поки-що належала іншим на праві приватної власності і в той же час очікуючи розпоряджень з боку держави щодо її розподілу. Незаконні розподіли земель виникали, на нашу думку, від неправильного розуміння та тлумачення розпоряджень влади (III Універсалу, Декрету про землю, відповідних постанов Тимчасового уряду) або надзвичайно агресивної пропаганди.

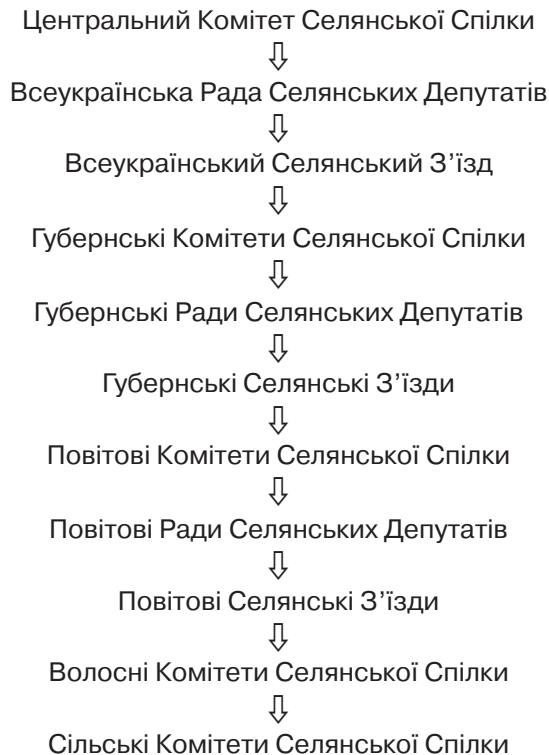
Ради селянських депутатів, Селянські Спілки та Крестьянські Союзи подаються як різні та антагоністичні класові організації<sup>63</sup>. Сучасна українська історична наука відійшла від такого розуміння Рад і схильна вважати їх громадськими чи становими організаціями. Водночас, мусимо не відмовити Радам у визнанні їх великого політичного впливу, а також, в окремих випадках, авторитету більшого, ніж у законних органів влади.

В уяві українських селян Ради поставали як «керівники революційного народу»<sup>64</sup>, «класове представництво селянства»<sup>65</sup>, наділялися функціями «контроля временного правительства»<sup>66</sup>, «контроль над діяльністю місцевої влади і догляд за тим, щоб ця власть не відступала від завойованих революцією начал, а щоб навпаки, якомога жвавіше боролась зо всякими противореволюційними виступами»<sup>67</sup>. Петроградські та Московські Ради мали ореол борців за свободу. Всеросійський Крестьянський Союз та Селянська Спілка, яка розповсюджувала свою діяльність на українських селян мали виражений партійний характер. Крестьянський Союз перебував під контролем російських есерів, а Селянська Спілка тісно співпрацювала з Українською партією соціалістів-революціонерів.

Всеукраїнський селянський з'їзд (28 травня — 1 червня 1917 року) ухвалив резолюцію «Про організацію селянства»<sup>68</sup>. В ній було розписано організаційну структуру українського селянства. Всі селяни об'єднувалися в Українську Селянську Спілку. В ролі її законодавчих органів виступали селянські з'їзди, а в період між ними — Ради селянських депутатів. Виконавчими органами визнавалися Центральний та місцеві комітети Селянської Спілки.

Селянська Спілка — це об'єднання, колектив всіх селян. Тобто, всі українські селяни об'єднані в Селянську Спілку, керівними органами яких є Селянські Ради (Ради селян-

ських депутатів). Члени Селянської Спілки на своїх з'їздах (повітових, губернських, Всеукраїнських) обирають Раду селянських депутатів відповідного рівня. Рада періодично збирається на свої засідання, а в період між ними працює Комітет (повітовий, губернський, Центральний) Селянської Спілки. Таким чином отримуємо таку схему селянської суспільної організації:



Альтернативою було підпорядкування не Селянській Спілці, а Всеросійському Крестьянському Союзу з аналогічною структурою. Чернігівські селяни на своєму III з'їзді (28–29 вересня 1917 року) ухвалили вважати «нормальним — поруч з селянськими спілками, організаційно

зв'язаними з Всеукраїнською Селянською Спілкою, — організацію окремих сільських, волосних і повітових «советов крестьянских депутатов» організаційно безпосередньо зв'язаних з «Всероссийским Советом Крестьянских Депутатов»<sup>69</sup>. Тобто, співіснування всеукраїнських та всеросійських структур селянської організації було проблематичним.

На губернських селянських з'їздах поставало питання про підпорядкованість селянських організацій. Основна розбіжність полягала у виборі проросійської чи української орієнтації. При аналізі постанов з'їздів помітна тенденція до посилення українських позицій і відповідного послаблення російських впливів. Для ілюстрації можна навести приклад Чернігівської губернії. Перший селянський з'їзд (7–9 квітня 1917 року) ухвалив «визнати необхідним об'єднання всього трудового сільського населення під прапором Всеросійського Крестьянського Союзу»<sup>70</sup>. Другий з'їзд (10–12 червня 1917 року), «приєднуючись до постанови Всеукраїнського селянського з'їзду відносно організації Українського селянства, входить до складу Всеукраїнської Селянської Спілки»<sup>71</sup>. III з'їзд (28–29 вересня 1917 року) визнав «необхідним, щоб і селянство Чернігівщини організовувалось тільки по одному пляну — пляну Української Селянської Спілки виробленому на 1-му Всеукраїнському Селянському З'їзді, маючи свій організаційний центр у Всеукраїнській Раді Селянських Депутатів»<sup>72</sup>. Аналогічні процеси відбувалися в Катеринославській губернії. Щоправда там це супроводжувалось скандальною зміною керівництва Крестьянського Союзу при його реорганізації у Селянську Спілку. Селянський з'їзд Катеринославської губернії був скликаний комітетом Крестьянського союзу 11–16 червня 1917 року і висловився проти співробітництва з Селянською Спілкою, хоч і приязно ставився до неї<sup>73</sup>. Крестьянський союз очолювали селянські активісти брати

Ярема та Василь Строменки. Будучи під російськими впливами, вони, за свідченнями І. Мазепи, не давали говорити деяким українським промовцям, оскільки ті виступали за приєднання до Всеукраїнської Селянської Спілки. З національного питання з'їзд прийняв — «з великими труднощами» — постанову про автономію України, а організаційно прилучився до Всеросійського крест'янського союзу<sup>74</sup>. На з'їзді 13–15 серпня замість «малоросійствовавших» братів Строменків, звинувачених у розкраданні грошей, на чолі катеринославської Спілки були поставлені український есер Федір Сторубель та український соціал-демократ Іван Чорнорот<sup>75</sup>. Завдяки їм та інструктору Центральної Ради Григорію Третяку селянство Катеринославської губернії було прилучене до Селянської Спілки<sup>76</sup>. Водночас член катеринославського комітету РСДРП(б) В. Аверін<sup>77</sup> стверджує, що цей з'їзд «йде під прапором Всеросійського крест'янського союзу, представники якого входять в Раду Робітничих і Солдатських Депутатів для спільної роботи»<sup>78</sup>.

Селяни Київської губернії визначились вже на першому своєму з'їзді (27–28 квітня 1917 року): «з'їзд вважає потрібним організацію в Києві Української Краєвої Ради Селянських Депутатів для спільної роботи з Радами Робітничих і Солдатських Депутатів»<sup>79</sup>. І (21–24 травня 1917 року) і II (7–10 жовтня 1917 року) селянські з'їзди Волинської губернії не висловлювали своєї точки зору з приводу підпорядкування селянських організацій, проте із загального контексту та пізнішої згадки про те, що «наше селянство осередковується не коло Всеросійського крест'янського союзу, а коло Всеукраїнської Ради Селянських Депутатів»<sup>80</sup> робимо висновок щодо проукраїнського характеру організацій волинського селянства. З помітною домішкою міжфракційного протистояння в УПСР відбувався цей процес у Полтавській губернії.



Питання про організаційну підпорядкованість селян було надзвичайно важливим в революційній боротьбі, адже йшлося про те, хто матиме багатомільйонну підтримку українських селян і зможе використовувати їх для реалізації своїх політичних цілей. Воно визначало приналежність селян певної губернії до конкретного (українського чи російського) політичного простору. Це був вибір між українським та російським проектами. Надання переваги Селянській Спілці перед Крестьянським Союзом означало визнання приналежності до України. Селяни українських губерній такий вибір зробили, хоча він був достатньо складним, неоднозначним, обумовленим багатьма сторонніми чинниками (зокрема, зовнішнім тиском).

Ради, Спілки та Союзи відіграли значну роль у виборчих кампаніях до земств (Народних Рад) та Установчих Зборів. Селянські з'їзди наділяли їх значними повноваженнями: відбором кандидатів в депутати, ведення агітації, контроль за проведенням виборів. В той же час з'їзди ставили вимогу входити в блок з тими чи іншими політичними партіями. Як правило, це були російські та українські есери, між якими і відбувалась основна боротьба за впливи на селян українських губерній.

Про класовий характер Рад говорить постанова Селянського з'їзду Харківської губернії (3–6 травня 1917 року): «вважати Раду селянських депутатів органом об'єднаного селянства, покликаним захищати селянські інтереси і закріплювати основи революції з точки зору прав і інтересів трудового селянства»<sup>81</sup>. Тобто, якби при прийнятті революційних рішень в Комітеті об'єднаних громадських організацій чи об'єднаній Раді робітничих, солдатських та селянських депутатів виникли б суперечності між робітниками та селянами, Ради селянських депутатів мали б виходити з інтересів селян, а не суспільства в цілому. Це було

проявом класового егоїзму, який, проте, значно поступався егоїзму партійних груп (більшовиків, меншовиків, українських та російських есерів тощо).

Селяни відчували (інтуїтивно чи під впливом агітації) свою близькість до таких же донедавна «пригноблених» робітників та солдатів. Джерелами поповнення останніх двох соціальних прошарків були, в основному, селяни. Водночас, «буржуазія» поставала таким собі «цапом-відбувайлом» за поганий економічний стан селянства та робітників, а, зрештою, і за весь негатив, що існував в суспільстві. А ефективність об'єднаної діяльності (в умовах революційної риторики — боротьби) була а ргіогі відома селянам. Тож на селянських з'їздах поставало питання об'єднання Рад селянських депутатів, Рад солдатських депутатів та Рад робітничих депутатів. Селянські з'їзди висловлювались за їх єднання: «з'їзд признав потрібним організацію єднання совітів Солдатських, Робочих і Селянських Депутатів для контролю временного правительства»<sup>82</sup>, «для об'єднання всієї трудової демократії, закріплення основ революції, досягнення широкого народовладдя, організуватися разом з радою робітничих і селянських депутатів, сприяючи пролетаріату фабричному в досягненні його класових інтересів і армії в широкій демократизації її устрою»<sup>83</sup>, «з'їзд висловлюється за революційне єднання рад селянських, робітничих і солдатських депутатів»<sup>84</sup>, «губернська влада організується шляхом злиття обраного на даному з'їзді виконавчого комітету — губернського комітету Ради селянських депутатів на рівних засадах з виконавчим комітетом губернської Ради солдатських і робітничих депутатів»<sup>85</sup>. Окремі випадки несприйняття робітників як своїх не були визначальними і швидко залагоджувались політичними партіями.

Проте питання соціальної солідарності поступалося за своєю актуальністю проблемі національного самоозна-

чення. Наведені вище цитати — це майже все, що було ухвалено з цього приводу на понад трьох десятках губернських селянських з'їздів. Тоді як постанови з національного питання були розлогими та ухвалювались практично кожним з'їздом.

Значною мірою об'єднання Рад було ініційоване та активно підтримуване більшовиками, адже це давало їм змогу поширити свій вплив з робітничих та солдатських рад на селянські. В той же час розмивалась монополія есерів в політичному впливі на селян, оскільки в об'єднаних радах втрачалась їхня абсолютна перевага.

З пропагандою більшовиків та посиленням розчарування селян у діяльності Тимчасового уряду пов'язана поява претензій Рад на роль державних органів. Особливо ця тенденція набрала обертів після приходу більшовиків до влади в Петрограді. Рішення про перехід місцевої влади до Рад ухвалили VI селянський з'їзд Харківської губернії (21–23 січня 1918 року), селянський з'їзд Катеринославської губернії (28–30 січня 1918 року), селянський з'їзд Херсонської губернії (24–29 лютого 1918 року).

Логіка революційного розвитку в Росії передбачала її політичне завершення скликанням Всеросійських Установчих Зборів, які мали встановити політичний устрій в державі. Тимчасовий Уряд неодноразово засвідчував свою прихильність до ідеї Установчих Зборів.

Для українських селян Установчі Збори були тим революційним утворенням, що має «великі завдання»<sup>86</sup>: «остаточне рішення земельного питання буде встановлене на Установчих Зборах»<sup>87</sup>. Саме це цікавило селян в Установчих Зборах. І заради землі селяни були готові до набуття політичного досвіду. Вони прагнули брати участь у виборах. На підтвердження цієї думки можна навести одну з постанов III селянського з'їзду Харківської губернії

(30–31 липня 1917 року): «вжити найенергійніших заходів і проявити активну діяльність по виборах до волосного і повітового земств»<sup>88</sup>.

Вибори до Всеросійських Установчих Зборів проводились за пропорційною системою. Вся колишня Російська імперія була поділена на багатомандатні виборчі округи, які співпадали з межами губерній. Окремі округи були на фронтах. В кожному окрузі партії виставляли свої списки кандидатів та формували різні блоки. Тобто, в одному окрузі певна партія блокувалася з одними партіями, в другому — з іншими, в третьому могла йти цілком самостійно. Формування списку кандидатів та питання про блокування з політичними партіями були основними для обговорення на передвиборчих селянських з'їздах, що відбувалися протягом липні — листопаді 1917 року. Однозначним союзником Селянської Спілки виступала Українська партія соціалістів-революціонерів. У жодній губернії не відмовилися від такого блоку. Проте виникало інше питання: чи утворювати блок з іншими партіями, які претендували на селянські голоси? Претендентами на цю роль були російські есери та УСДРП. При цьому до блокування з росіянами була схильна частина УПСР, а саме «ліва» («лівобережна», «інтернаціональна») фракція, яка мала вплив в лівобережних губерніях. Проте до спілки між українськими та російськими селянськими організаціями дійшло лише в Херсонській та Харківській губерніях. Водночас можна зустріти списки «селян Старобільського повіту» та «хліборобів Отрадівської волості». Ці списки могли виникати від неправильного розуміння виборчого закону або самого принципу виборів. Певну роль могли зіграти і амбіції місцевих селянських діячів. В тому чи іншому випадку селянство явно не вистачало політичних знань.

В Полтавській, Чернігівській та Таврійській губернії селянським брендом користувались два списки. Їх особливістю була присутність в обох представників УПСР. В одному випадку вони блокувались із Селянською Спілкою, в іншому — із російськими есерами. При цьому сприйняття таких списків було доволі оригінальним. Так, III селянський з'їзд Чернігівської губернії (28–29 вересня 1917 року) постановив: «селянство Чернігівщини при виборах в Установчі Збори мусить подати свої голоси за списки Української партії соціалістів-революціонерів і Російської партії соціалістів-революціонерів»<sup>89</sup>. І тут же: «Українська ж Селянська Спілка проводить список Української партії соціалістів-революціонерів»<sup>90</sup>. Така постанова ілюструє глибину усвідомлення селянами Чернігівської губернії своєї відмінності від росіян. Як бачимо з консолідаційного прагнення, рівень національної свідомості не вражає. У такому випадку «об'єднання» лише закріплюватиме низьке (або, навіть, відсутнє) самоусвідомлення себе як українців.

На противагу, потуги окремих діячів до сепарації українського національного списку сприятимуть зростанню національної свідомості, примусить чернігівських селян, які досі не думали «про свою національність у тих поняттях, що інтелігенція»<sup>91</sup>, а розуміли себе «православними», «селянами», «тутешніми», «руськими», визначатись із національною приналежністю, роблячи вибір між українськими та російськими есерами, які в соціальному плані обіцяють одне й те ж.

У Полтаві в справу формування списків кандидатів втручались представники Центральних Комітетів УПСР та Селянської Спілки, оскільки губернський комітет УПСР відкидав «пропозицію бльоку з Селянською Спілкою як з окремою стороною»<sup>92</sup>, прагнучи лише міжпартійного блоку.

Селянський з'їзд Полтавської губернії 10–11 вересня 1917 року ухвалив рішення «вступити в угоду лише з Українською партією соціалістів-революціонерів»<sup>93</sup>, створив губернську виборчу комісію\* Селянської спілки і частково визначив список кандидатів, який «є рекомендований для повітових з'їздів»<sup>94</sup>. Повітові селянські з'їзди остаточно визначились зі своїми кандидатами. Залишалося лише розташувати їх в певному порядку в згоді з губернським комітетом УПСР. Проте, останній запропонував включити до списку представників російської партії есерів та викреслити з нього кількох членів Селянської спілки, на що остання не погодилась. Для розв'язання конфлікту 10–11 жовтня 1917 року було скликано засідання Ради селянських депутатів Полтавської губернії. На його початку губернські комітети УПСР та ПСР оголосили заяви з проханням допустити їх представників на засідання Ради. Коли воно було відхилене, деякі есери, що одночасно були селянськими депутатами, покинули засідання. Після доповіді виборчої комісії Рада вирішує поновити переговори з Губернським комітетом УПСР, висунувши декілька вимог, серед яких: не укладати виборчого блоку з російськими есерами, не включати їх до списку, закріплення за Селянською спілкою двох перших місць у списку та відмова губернського комітету УПСР від претензій до кандидатів спілки<sup>95</sup>. Губернський комітет УПСР висунув зустрічний ультиматум зі своїм проектом списку. Рада селянських депутатів відкинула його і ухвалила свій. Тоді представник губернського комітету УПСР А. Заливчий закликав членів УПСР зняти свої кандидатури зі списку Селянської спілки і покинути засідання. Член ЦК УПСР заявляє, що окремі списки не можуть бути затверджені «по причинам відсут-

---

\* За сучасною термінологією — виборчий штаб.

ності контакту»<sup>96</sup> між Селянською Спілкою та УПСР, як того вимагали всеукраїнські та губернські з'їзди цих організацій. Рада вирішує ініціювати губернський з'їзд УПСР, а свій список виставити під назвою «Список Селянської Спілки і Українських соціалістів-революціонерів»<sup>97</sup>. Губернський комітет УПСР виставив окремий список у блоці з російськими есерами. Полтавські селяни виявилися відстороненими від прийняття рішень. За них це робила політична еліта. Воля селянства, висловлена на губернському з'їзді 10–11 вересня 1917 року однією стороною (губернським комітетом УПСР) оспорувалась, а іншою (ЦК УПСР, ЦК Селянської Спілки та губернською Радою селянських депутатів) — використовувалась задля досягнення власних політичних цілей.

В Київській, Катеринославській та Подільській губерніях був утворений спільний список Селянської Спілки, УПСР та УСДРП. На Волині під час виборів до Всеросійських Установчих Зборів до селянського списку увійшли тільки Селянська Спілка та УПСР.

Крім питомих українських губерній, селянські списки (якщо такими вважати і списки УПСР) були виставлені у Петрограді (блок УСДРП, УПСР та Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії), Саратовському (список Союзу селян-українців, біженців-українців та есерів-татар), Бесарабському (Український соціалістичний блок), Воронізькому (УПСР та російські ліві есери), Пензенському (блок українців, поляків, литовців та мусульман), Смоленському (блок українців, поляків, литовців та латишів), Кубано-Чорноморському, Терсько-Дагестанському та Приамурському виборчих округах, а також на всіх фронтах<sup>98</sup>.

Вибори до Всеросійських Установчих Зборів в українських губерніях відбувались протягом листопада 1917 року.

Абсолютну перевагу на них отримали українські національні списки. Основний електорат — селяни — стоячи перед вибором між УПСР і ПСР голосували за першу і ставали «українцями». УПСР була визнана «своєю» партією, а ПСР — «чужою». Це додало в самоідентифікацію додаткове розмежування між «ми» і «вони», що є важливою складовою національної свідомості. Усвідомлення селянами себе як українців внаслідок виборів було масовим, оскільки до виборів (принаймні, у голосування) була залучена переважна більшість українських селян.

Українські селяни мали певний піітет щодо Всеросійських Установчих Зборів. Будучи консерваторами та законслухняними, селянство очікувало від них вирішення актуальних проблем селянського життя. Прагнучи втамувати свій «голод на землю», жителі українського села віддавали перевагу законним і мирним методам та очікували рішення Установчих Зборів. Проте затягування виборчого процесу, проблеми зі скликанням, а, згодом, і розгін обраєних депутатів, політично недосвідчені селяни сприймали як небажання влади розв'язувати наболіле аграрне питання. Викликане цим роздратування легко спрямовувалось проти основних противників земельного перерозподілу — великих землевласників і ставало підґрунтям для радикалізації селянського руху та поширення недовіри до будь-якої влади. До того ж Українська Центральна Рада поступово ставала тією інституцією, на яку селяни все частіше покладали вирішення своїх сподівань. Українці відвертались від Всеросійських Установчих Зборів і спрямовували свої революційні очікування на Українську Центральну Раду. Селяни все більше звертали увагу на внутрішньоукраїнські, а не загальноросійські справи. Цьому сприяло декілька факторів. Центральна Рада ініціювала і розпочала підготовку до Українських Установчих Зборів. Перша в по-



станових губернських селянських з'їздів згадка про «краєву українську раду» міститься в ухвалах Селянського з'їзду Полтавської губернії 16–17 квітня 1917 року<sup>99</sup>. В постанові II селянського з'їзду Чернігівської губернії (10–12 червня 1917 року) виникає згадка про «український сейм»<sup>100</sup>. Проте, це були спорадичні згадки, а масова селянська свідомість пов'язувала отримання землі та проголошення автономії України з рішенням Тимчасового Уряду. Більш серйозно про Всеукраїнські Установчі Збори почали говорити в листопаді-грудні 1917 року, коли Центральна Рада ухвалила Закон про вибори та здійснила ряд конкретних кроків по його практичному втіленню, а обрані від українських губерній депутати Всеросійських Установчих Зборів вирішили не їхати до Петрограда поки не буде вирішене питання про Українські Установчі Збори<sup>101</sup>. Ухвали губернських селянських з'їздів з цього приводу майже відсутні. Маємо лише рішення V селянського з'їзду Харківської губернії (7 грудня 1917 року) «взяти найпалкішу участь у виборах»<sup>102</sup>. Це пояснюється занадто складною політичною ситуацією, щоб скликати губернські з'їзди та відсутністю часу на їх підготовку, адже вибори мали відбутися 27 грудня 1917 року. Об'єкт селянської уваги перемістився з Петрограда до Києва. На селянських з'їздах та в пресі помітне зменшення інтересу до Всеросійських — та його збільшення щодо Українських Установчих Зборів.

Більшовицький переворот у Петрограді спричинив посилення недовіри до всього, що відбувається в Росії. Селяни навряд чи усвідомлювали сутність подій, але сприймали це як прояв дезорганізації державного життя, а тому шукали більшої політичної стабільності. І знаходили її в Києві, в сфері впливу якого політичне становище теж не характеризувалось спокоєм і час від часу збурювалося біль-

шовицькими заколотами чи демаршами поляків\*, проте було більш близьким і зрозумілим українському селянству. Українська ситуація на фоні російської виглядала більш привабливою та придатною для справедливого та законного вирішення актуальних революційних завдань.

III Універсал проголосив скасування права власності «на землі поміщицькі та інші землі нетрудових хазяйств сільськогосподарського значення, а також на удільні, монастирські, кабінетські та церковні землі»<sup>103</sup>. Щоправда, його дія дещо нівелювалася більш радикальним ленінським Декретом про землю. Всеросійські Установчі Збори перестали цікавити українських селян. Очікувану землю вони могли отримати за допомогою III Універсалу чи Декрету про землю. Вибір документу залежав від національної свідомості (ті, хто вважав себе «українцем» користувався Універсалом Центральної Ради, а «малороси» та «росіяни» — більшовицьким документом) та соціального стану (найбідніше селянство було найрадикальнішим і відповідно підтримувало більшовиків, а решта селян, будучи дещо поміркованішими, скористалися рішеннями Центральної Ради).

На початку 1918 року Всеросійські Установчі Збори вже мало цікавили українських селян. Тож їх розгін більшови-

---

\* В деяких українських містах більшовики спробували встановити свою владу від кінця жовтня 1917 року. Найбільшими виступами були повстання в Києві (29 — 31 жовтня 1917 року) та Вінниці (28 — 30 жовтня 1917 року), а також створення у Харкові Народного Секретаріату Української Народної Республіки і проголошення в Україні Радянської влади 17 грудня 1917 року.

III Універсал переважна частина польського населення зустріла вороже. Заяви з негативною оцінкою цього кроку Центральної Ради оголосила більшість польських організацій, що діяли в Україні. Член Центральної Ради В. Рудницький склав свій мандат. Також подав у відставку заступник від поляків Генерального Секретаря з міжнародних відносин М. Міцкевич.

ками не викликав протестів. Поодинокі випадки схвалення такого вчинку були інспіровані більшовиками. Шостий селянський з'їзд Харківської губернії (21–23 січня 1918 року) ухвалив рішення: «Обрані Установчі Збори при наявності Рад і не будучи здатними до узгодженої роботи з ними втрачають своє значення»<sup>104</sup>. Селянський з'їзд Катеринославської губернії (29–30 січня 1918 року), контрольований більшовиками, схвалив розгін Всеросійських Установчих Зборів, оскільки вони «не захотіли визнати найголовнішого завоювання Жовтневої революції — влади Рад». Пояснення цього кроку більшовиками було доволі прямолінійним і вказувало на отримання більшості голосів меншовиками та правими есерами, а також створювало негативний образ більшості, яка «благословила політику смертної кари для солдат, політику наступу на фронті, політику угоди з капіталістами та поміщиками за рахунок трудового народу»<sup>105</sup>. В. Лозовий стверджує, що селяни прагнули до відокремлення від інших верств суспільства та «законсервуватись» у своєму стані<sup>106</sup>. Установчі Збори передбачали рівність всіх громадян, в тому числі і селян, на що останні не погоджувалися. Зрівняння в правах селян з іншими суспільними прошарками сприймалося ними як порушення справедливості. Більшовики вміло скористалися таким настроєм і висунули гасло Рад селянських депутатів як станових (класових) організацій. Таким чином, ідею Установчих Зборів з рівністю голосів селяни не зрозуміли. Важливими для них були не рівність всіх громадян держави, а забезпечення власних інтересів.

Скликання Всеросійських та Українських Установчих Зборів сприяло самовизначенню селян. Будучи свідками політичної боротьби, вони усвідомлювали свою приналежність до певних суспільних груп. І якщо відчуття прилученості до релігійної, соціальної чи територіальної громади не були

новими, то національна приналежність щойно зароджувалась. До структури селянської самосвідомості додавався ще один компонент — національний. Селянин ставав українцем. Але не тому що він українізувався, тобто міняв свою національність (наприклад, з російської чи польської), а через усвідомлення (іноді — випадкове, іноді — провоковане ззовні) свого національного «я». Під час передвиборчих з'їздів і при голосуванні селяни ставали перед вибором: яких есерів — українських чи російських — підтримати? Про інші партії практично не йшлося. Про надану перевагу яскраво говорить 75% голосів, отриманих на виборах до Всеросійських Установчих Зборів українськими партіями.

Губернські селянські з'їзди найбільше часу та уваги приділяли питанню про землю. І, водночас, були практично одностайними з цього приводу — земля повинна бути соціалізована: «земля, вода, повітря та скарби надр землі є і повинно бути надбанням всього народу»<sup>107</sup>. Така позиція повністю співпадала з програмою есерів, а окремі відмінності відповідали міжфракційним розбіжностям всередині УПСР та ПСР. Визначити первинність впливу — чи то есери вплинули на селян своєю агітацією, чи то під тиском селян соціалістичні революціонери приймали відповідні програмні засади практично неможливо. Схоже, тут мали місце взаємовпливи. Селяни мали прагнення до громадського землеволодіння. Цю ідею сформувала та обґрунтувала партія есерів, що в свою чергу посприяло масовому та більш усвідомленому поширенню концепції соціалізації землі. Про це говорить ревізійністська школа у дослідженні російської революції, яка стверджує, що «під час революції маси впливали на політичних лідерів не менше, аніж політичні лідери на маси»<sup>108</sup>.

Під соціалізацією селяни розуміли скасування приватної власності на землю і перерозподіл її між селянами. Агентами такого перерозподілу мали б, на їх думку та як

показує практика спонтанних та самовільних земельних реформ в багатьох місцевостях, виступати територіальні громади. Тобто, жителі конкретного села брали на себе обов'язок розподілити конфісковані землі між собою, не довіряючи цієї справи державі. В той же час існує прагнення до певної узгодженості критеріїв розподілу земель в межах всієї країни.

Хронологічно прослідковується поступова радикалізація селянських очікувань та вимог щодо землі. Перший селянський з'їзд Чернігівської губернії (7–9 квітня 1917 року) постановив: «При розгляді земельного питання на Установчих Зборах є бажаним (курсив автора — В. С.) ухвалення таких рішень...»<sup>109</sup>. В даному випадку важливим є не сам зміст «бажаних» пропозицій, а доволі спокійна, толерантна і коректна форма звертання. Аналогічно, Селянський з'їзд Харківської губернії (3–6 травня 1917 року) визнав, що «в основу вирішення земельного питання має бути (курсив автора — В. С.) покладене наступне...»<sup>110</sup>. Дещо радикальніші ухвали Селянського з'їзду Полтавської губернії (16–17 квітня 1917 року) з висловами «треба встановити», «конфіскувати без викупа», «заборонити», «скасувати»<sup>111</sup> пов'язані з сильними позиціями в Полтаві лівої фракції УПСР, яка мала безсумнівний вплив на полтавських селян.

Приблизно в серпні 1917 року постанови губернських селянських з'їздів стають більш вимогливими. Селянський з'їзд Херсонської губернії (14–17 серпня 1917 року) поставив вимогу «негайно здійснити (курсив автора — В. С.) наступні заходи»<sup>112</sup>. А після більшовицького перевороту в Петрограді, проголошення III Універсалом земельної реформи в Україні губернські селянські з'їзди переходять до самостійного вирішення земельного питання. Так, V селянський з'їзд Харківської губернії (7 грудня 1917 року)

ухвалив постанову такого змісту: «Віднині вся земля, до закріплення завоювань революції Установчими Зборами, переходить у відання і розпорядження волосних, повітових та губернських земельних комітетів»<sup>113</sup>. Селянський з'їзд Подільської губернії (11–14 лютого 1918 року) прийняв рішення, що сільські земельні комісії «розділяють по між безземельними та малоземельними селянами ту площу землі, яка буде творити земельний фонд даного села, в становляють правила порядкування відведеними селу землями згідно правилам, прийнятим Подільським губерніальним селянським з'їздом і затвердженням Подільським Губерніальним Земельним комітетом»<sup>114</sup>. Тобто, подільські селяни розпочали проводити земельну реформу, не очікуючи рішень чи то Установчих Зборів, чи то інших державних органів. Щоправда, локальні земельні реформи все ж зверталися до авторитету Українських Установчих Зборів, про скликання яких знову заговорили після відступу більшовиків і які повинні були виробити земельний закон в «остаточній формі»<sup>115</sup>. Якщо демократично скликані з'їзди ще передбачали певну роль держави, то для контрольованих більшовиками характерним є відкидання будь-якого втручання в земельну справу з боку органів та організацій, крім «земельних комітетів, які працюють в контакт і під безпосереднім контролем Рад селянських, робітничих і солдатських депутатів»<sup>116</sup>. Прямими виконавцями земельного перерозподілу, на думку більшовиків, мали бути самі селяни. Однак реалізація такого сценарію земельної реформи призвела би до повного хаосу в селі. Сільська громада, яка з найкращими міркуваннями береться за перерозподіл землі, не в змозі задовільнити інтереси всіх членів громади. Хтось обов'язково буде незадоволений своєю ділянкою, хтось ображатиметься на занадто малий розмір отриманої ділянки, в когось її взагалі

уріжуть. Це, відповідно, викликатиме хвилю невдоволення і вимоги нового перерозподілу землі чи просто ігнорування постанов сходу, земельної комісії. Напружена ситуація матиме всі шанси перерости у внутрішньосільський конфлікт. Держава має можливість придушити невдоволення як своїм авторитетом (і відсутністю в селянина уявлень, які дозволяли б оскаржувати дії держави), так і любим марксизму апаратом насильства.

Земельне питання не було пов'язаним із питанням національним і не сприяло піднесенню національної свідомості у селян. Радше навпаки, консервувало архаїчну селянську свідомість, яка за свідченнями Британського департаменту політичної розвідки (травень 1918 р.) складалася з компонентів «я — православний», «я — селянин», «я розмовляю тутешньою мовою»<sup>117</sup>. Акцентування земельного питання сприяло закріпленню відчуття приналежності до селянства, а не української нації. Можна стверджувати, що селяни більшості національностей, принаймні християнських, Російської імперії прагнули в найзагальніших рисах одного й того ж — землі й волі. Відмінності були в деталях. При цьому такі деталі не носили яскраво національних ознак, а залежали від особливостей дореволюційного землеволодіння в конкретних місцевостях.

Серед селянства існувало доволі спрощене, значною мірою звульгаризоване уявлення про економіку та товарообіг між селом та містом. Ідеалом таких відносин в їх уяві виступала державна продовольча монополія. За такої умови держава, за допомогою своїх органів — продовольчих комітетів — закуповувала би за стабільними цінами продукти у селян і за такими ж стабільними цінами продавала би їм вироби промисловості. Місцеві продовольчі комітети, повинні були, за рішенням Селянського з'їзду Херсонської губернії (3–4 квітня 1917 року) «вести точний

облік всім запасам предметів першої необхідності»<sup>118</sup>. Фіксовані ціни встановлюють обласні\* продовольчі з'їзди та Тимчасовий уряд. До порушників вимагалось застосовувати санкції «аж до конфіскації приховуваних товарів та притягнення до кримінальної відповідальності»<sup>119</sup>. Бажання конфіскувати приховане часто ставало причиною погрому маєтку. У жертви потрібно було відібрати незаконно — відповідно до селянського поняття законності — придбане. Хоча цей привід погрому не перекреслював бажання селян знищити все, з чим асоціювалися роки тяжкої праці та несправедливості — як правило, панський маєток чи економія.

Підтримка ідеї державної монополії базувалось на селянському уявленні про порядок. В сім'ї має бути — і був — один голова, який всім керує. Багато господарів чоловічої статі в одному господарстві селянська мораль не допускала. Проживання в одному домі одруженого сина та його батьків селянами не толерувалось. Держава поставала «батьком», який мав керувати всім економічним життям, а непослух йому передбачав жорстоке покарання.

За зразок економічних відносин правило селянське господарство. Якщо господар знає, що у нього є, скільки йому потрібно на насіння і харчування, а скільки можна продати, то господарство є успішним. Причому успішність залежить не від обсягів товарного та грошового обороту, а від ефективності господарювання. Гарним господарем вважався не той, хто має багато, а той, хто зберіг і примножив власне майно. Саме звідси масове невдоволення царською політикою в роки Першої світової війни, коли держава ство-

---

\* Областями називали неадміністративні території, що могли охоплювати декілька губерній або повітів.



рила умови, за яких успішний розвиток господарства був неможливим. А становище в економіці України та Росії, принаймні в очах селян було катастрофічним: «стан харчової справи тяжкий і загрожує цілості держави і єднанню демократії в спільній революційній боротьбі за волю і добро всього народу»<sup>120</sup>. Через війну та революцію селяни зрадикалізувалися та змобілізувалися. Шукаючи шляхів виходу із складної економічної ситуації, в першу чергу у власному господарстві, вони приходили до висновку про необхідність зміни державної економічної політики. Коли ж держава в лютому 1917 року стала «народною», «демократичною», селяни сповна скористалися можливістю висловити свої, почасти дивакуваті, наївні та «на хлопський розум» думки.

Цікавою є ухвала IV селянського з'їзду Харківської губернії (14–17 серпня 1917 року): «потрібен перехід підприємств, які виробляють та продають предмети першої необхідності в руки органів громадського самоуправління»<sup>121</sup>. Не йдеться тут про більшовицький вплив. Ті, як відомо, виступали з гаслом «фабрики — робітникам», а не громадському самоуправлінню. Схоже, селяни вважали, що при відповідній державній політиці вони спроможні організувати не лише сільськогосподарські роботи, а й виробництво та продаж промислових товарів. Не було це протиставленням себе робітничому класу. Жителям села підпорядкування виробництва самоврядуванню видавалося оптимальним шляхом розв'язання економічних проблем, хоч і не враховувало багатьох факторів. В селянських дискусіях навколо продовольчого питання було мало професійності. Всі міркування базувалися на особистому досвіді.

З початком більшовицько-української війни продовольче питання набрало нового звучання. Більшовицька

Росія потребувала продовольства, яке було в Україні. Для українського уряду проблема перебувала в іншій площині: надати хліб означало визнати Раду народних комісарів законним і повноправним урядом Росії і підсилити своїх ворогів. Більшовики у відповідь на невизнання Центральною Радою Ради Народних Комісарів припинили надсилати гроші в Україну за поставки продовольства. Генеральний Секретаріат ухвалив рішення «продовольчі наряди на Великоросію припинити, а одпускати лише на налічні гроші»<sup>122</sup>. У селянському середовищі цей наказ був сприйнятий неоднозначно. П'ятий селянський з'їзд Харківської губернії (7 грудня 1917 року) вирішив не виконувати розпорядження про закриття кордонів з Росією і невиконання продовольчих зобов'язань. З іншого боку, селяни визнали «цілком свідомими і серйозними ті причини, що спонукали Генеральний Секретаріат здійснити такий рішучий і важкий крок»<sup>123</sup> і поставили перед Раднаркомом цілий ряд вимог: «1) повне невтручання у дії та розпорядження Уряду Української Народної Республіки в межах України; 2) негайного припинення всіх заходів, спрямованих на розв'язання ганебної громадянської війни між спорідненими демократіями Росії та України і 3) негайного виконання вимог Генерального Секретаріату щодо надання Урядові України грошових засобів для виконання продовольчих операцій»<sup>124</sup>. Цей з'їзд відбувався, хоч і в зайнятому більшовиками Харкові, але досить демократично. Деяка інша ситуація склалася на селянських з'їздах, повністю контрольованих більшовиками. Вони теж визнавали необхідність поставок продовольства в Росію (адже саме це й було потрібне більшовикам). IV селянський з'їзд Харківської губернії (21 січня 1918 року) ухвалив «увійти в згоду з представниками північних губерній, а також з місцевими кооперативними та продовольчими

установами з метою ... спрямування хліба в голодуючі губернії»<sup>125</sup>. Але такі рішення обґрунтовувалися та супроводжувалися типово більшовицькими фразами. Залякані фразами «якщо ви хочете, щоби селяни, робітники та солдати Півночі загинули від голоду — не давайте хліба», «злочинці ті, хто маючи хліб, не захотів дати його голодним», «поміщики сміються при вигляді голодних селян»<sup>126</sup>, делегати Селянського з'їзду Херсонської губернії (26 лютого 1918 року) голосували за зобов'язання власників хліба «в 10-денний термін від дня оголошення цієї постанови на місцях вивезти весь надлишок на ссипні пункти»<sup>127</sup>. Особи, що не виконують цей наказ, підлягали вироку «Народного Революційного Суду», а їх хліб конфісковували безоплатно<sup>128</sup>. Ці рішення є доволі показовими. Селяни досі почували себе у тісному зв'язку з Росією, шкодити якій свідомість забороняла навіть ціною власних інтересів.

Готовність харківських селян підтримувати Росію і водночас не виконувати розпоряджень українського уряду не означала їх проросійську національну орієнтацію. Ігнорування рішення Генерального Секретаріату стає зрозумілим з огляду на глибоко закорінену у селянській свідомості династичну лояльність, яка після лютого 1917 року трансформувалася у лояльність до Росії як федеративної держави. Водночас проукраїнська зорієнтованість селян наприкінці 1917 року підвищилася. Про це говорить сприйняття уряду УНР як цілком автономного. З приналежністю до певного національного простору селяни визначалися, національне самосприйняття (чи то як «українців», чи то як «росіян») поступово зростало. Якби тоді було проведене опитування серед селян «В якій державі ви живете?» переважна більшість відповіла би «у Росії». Нещодавно оголошена Українська Народна

Республіка ще не сприймалася як окрема держава\*. Для цього був потрібен час і активна діяльність керівництва УНР в цьому напрямку.

Українська революція 1917 року розпочалася в умовах Першої світової війни. Російсько-німецький фронт пролягав по території України. Декілька українських повітів Волині, а також Холмщина були окуповані німецькими військами. В цілому, в 1917 році відбувалася позиційна війна, великих військових операцій майже не проводилося.

Питання завершення війни було актуальним для українського суспільства в цілому та найбільшої його складової — селянства. Губернські селянські з'їзди неодноразово звертали свою увагу на дану проблему, і були практично однастайними у своїх рішеннях: продовження війни (тепер, після Лютневої революції — «справедливої», адже «демократія Росії тільки обороняється, захищає свою волю»<sup>129</sup>) до укладення миру без анексій та контрибуцій. Шлях розв'язання питання війни і миру був настільки очевидний для селян, що не кожен з'їзд ухвалював з цього приводу окрему резолюцію. Завдяки активній урядовій пропаганді «німець» залишався ворогом\*\*, а вояки російської армії — героями, які захищають власну землю. Але така ситуація була лише в тилу. На фронті, серед солдат, які сиділи в

---

\* Щось подібне було в Україні відразу ж після 24 серпня 1991 року, коли більшість жителів України просто не змогли б відповісти на запитання щодо країни проживання або відповіли б «СРСР» чи «УРСР». Потрібні були референдум 1 грудня 1991 року, вибори Президента, зміна символіки, прийняття Конституції, запровадження національної валюти, щоби «совєтська» ідентичність поступово згасала. Див.: Грицак Я. Страсті за націоналізмом.

\*\* Цей стереотип був настільки укорінений, що навесні 1918 року Центральній Раді доводилося докладати значних зусиль для пояснення причин приходу німецького війська в Україну, які навіть на фоні більшовиків виглядали загарбниками.

окопах і не мали стимулу у вигляді перемог, під впливом більшовицької агітації антивоєнні настрої були значно поширеніші.

Помітним в постановах губернських селянських з'їздів було очікування миру на засадах самовизначення: «щоб український народ міг після замирення зажити повним національним життям, в цілості, не розшматаний між різними народами»<sup>130</sup>. Під час обговорення справи війни імперська свідомість тиснула на селянина чи не найбільше. Селянська уява малює таку картину: війну веде Росія, її захищають селяни. Щоби війна була успішною потрібна єдність всієї держави. Таким чином у селянина-солдата посилюється відчуття приналежності до Росії. Українським в цих відчуттях був хіба-що етнографічний складник. З іншого боку, саме етнічні чинники (мова, побутові звички) в умовах багатонаціональної російської армії яскраво демонстрували відмінності між українцями та іншими народами Росії, в тому числі самими росіянами. Селянин на фронті болісно шукав відповіді на питання «хто він?» і «що він робить на війні?». Відповіді залежали від випадковостей. Перебуваючи на такому роздоріжжі, селяни досить легко піддавалися на агітацію. А оскільки більшовики вели в армії надзвичайно широку роботу, то багато українських селян, що перебували у війську потрапили під їх вплив. Не випадково основними ініціаторами різноманітних заколотів, погромів в селах були демобілізовані солдати чи дезертири. Вони мали авторитет серед односельців, бо «побачили світ», а це було важливим для селян в умовах відносно низької мобільності. Адже не так багато жителів села коли-небудь виїжджали за межі повіту, волості чи навіть свого села, хоча цей показник під впливом модернізації життя (розвиток промисловості та техніки, поява залізниць, поширення освіти) постійно зростав.

У постановах селянських з'їздів знайшло відображення мирні переговори Ради Народних Комісарів з Німеччиною. Селянський з'їзд Катеринославської губернії (30 січня 1918 року) підтримав «Раду Народних Комісарів, яка своєю рішучою зовнішньою політикою нанесла могутній удар хижакам міжнародного імперіалізму»<sup>131</sup>. Той же з'їзд ухвалив «вважати своїми представниками в Бресті товаришів, надісланих ЦВК Рад України»<sup>132</sup>.

Справа в тому, що українській більшовицькій делегації на мирних переговорах в Бресті бракувало легітимності на противагу делегації Центральної Ради, яку Четвертий Союз визнавав повноважною. Для посилення своєї впливовості в Бресті більшовики імітували підтримку радянського уряду УНР через такі постанови.

Відсутність подібних заходів з боку Центральної Ради можна розцінювати як демократичність останньої. Проте, тут швидше йдеться про її здатність організувати селянські з'їзди на свою підтримку, аніж вірність принципам народовладдя. Становище Центральної Ради в січні-лютому 1918 року було вкрай важким, вона майже не контролювала територію України. В таких умовах було не до скликання з'їздів. Ситуацію врятувало лиш те, що Німеччині було вигідно укласти мирну угоду з Центральною Радою, а не з більшовиками.

Українські селяни 1917 року робили вибір між українською та російською ідентичностями. Саме вибір, а не пошук чи самоусвідомлення себе приналежними до певної політичної нації. Для селян у політичному плані було достатнім відчувати себе «селянином», «православним», «тутешнім», що однак не виключало усвідомлення ними своєї етнографічної відмінності від росіян чи інших народів. Потреби у відчутті «я — українець» чи «я — росіянин» не існувало, але існувало бажання задовольнити свої

потреби в освіті, культурі та релігійних обрядах рідною мовою. Як стверджує В. Верстюк у рецензії на книгу А. Граціозі, селяни, «незважаючи на усвідомлення своєї національної ідентичності, вітали всіх, хто пропонував їм негайне вирішення питань про мир і землю»<sup>133</sup>. Національні відчуття були близькі до переваги в боротьбі з соціальними почуттями і не є менш важливим для українського державотворення. Завдяки появі національної свідомості у селян вдалося зберегти український етнос, що відповідало (неусвідомленим) інтересам населення українських (в географічному розумінні) губерній Російської імперії.

В умовах революції перед селянством виникали питання, відповідь на які потребувала національного самоозначення. Виникла Центральна Рада. Селяни, як тільки дізнавалися про це, сприймали її своєю організацією, яка, на їх думку, встановить справедливий порядок в суспільстві. «Своєю» Центральна Рада стала внаслідок свого українського характеру. Використання української мови в діяльності, акцентування свого українського характеру, активне використання визвольної фразеології («досі пригноблені, а тепер вільні українці») сприяло поширенню серед селян відчуття єдності з Центральною Радою. Аналогічні революційні організації інших етносів (в першу чергу поляків та євреїв), що населяли Україну, не знаходили жодної підтримки серед селянства українських губерній, оскільки останні в абсолютній більшості були етнографічними українцями. І хоча селяни поки-що не завжди розуміли свою відмінність від інших націй, Центральна Рада значно спричинилась до посилення відчуття територіальної єдності українців. Питання автономії в середовищі селян не було дискусійним. Селяни вже були готові відстоювати право спілкуватися, навчатися та користуватися в державних установах рідною мовою. Тим-

часовий Уряд мав шанс стати загально визнаним в українському селі. Селяни були готові прийняти будь-яку владу, що дасть їм землю. Проте непоступливість в національному питанні звела цей шанс нанівець. Центральна Рада, будучи національною за суттю, спромоглась здобути дуже широку підтримку на селі.

Чи не найбільше національному самовизначенню сприяло утворення селянством власних організацій та вирішення питання про їх підпорядкування. Перед селянином тепер чітко вимальовувалися варіанти — «українець» чи «росіянин». Чинників, що впливали на вибір було безліч. Значну роль відігравав фактор випадковості. Від красномовства агітатора, випадково прочитаної книжки або почутої чутки, позиції сільського вчителя, священника, їх авторитету міг залежати вибір. Подібним чином на вибір національної ідентичності вплинули вибори до Всеросійських та Українських Установчих Зборів. Маючи перед собою дилему «УПСР»-«ПСР», селянин визначався зі своєю національною приналежністю.

Триваюча Перша Світова війна теж сприяла націотворчому процесу. Солдат-селянин з українських губерній на фронті, перебуваючи серед представників інших етносів, гостріше відчував свою відмінність. Мова, культура, традиції, побут були тими критеріями, завдяки яким селянин усвідомлював себе українцем на фоні сусідів.

А питання земельної реформи та продовольства, на відміну від попередніх, не сприяли поширенню національної свідомості, а навпаки консервували існуючі ідентичності («я — селянин»), надаючи їм при цьому надзвичайної ваги. За переважаючою тенденцією в ідеях аграрної реформи, землю повинні отримувати селяни. Отже, робили висновки жителі сіл, щоб отримати землю, треба бути «селянином», а не «українцем». З тією ж метою — не пропустити зе-



мельної реформи та отримати свій наділ, «солдати» масово перетворювалися на «селян», дезертируючи з фронту.

В продовольчому питанні була значна домішка демагогії, коли більшовики наголошували на моральних цінностях, насамперед допомогу голодуючим. Селянська свідомість не могла не відгукнутися на тяжке економічне становище своїх до недавніх сусідів. При цьому політичні моменти справи практично не розглядалися. Те, що хліб давався тим, хто призвів до голоду не акцентувалося.

Селяни зробили свій вибір на користь України. Вони підтримали Українську Центральну Раду, надали їй величезний «суспільний кредит довіри». У той же час у селянській свідомості дивним чином переплелися національні прагнення Центральної Ради та соціальний (в першу чергу земельний) радикалізм більшовицького Раднаркому. Більшовицько-український конфлікт кінця 1917 — початку 1918 рр. був складним для розуміння. Селяни ставали на захист Центральної Ради, сприйняли більшовицький наступ як іноземну агресію, але водночас прагнули яскраво більшовицьких перетворень у «власній» державі — Українській Народній Республіці.

Національна ідентичність була одним з факторів Української революції. Тому існує подальша необхідність дослідити її місце та співвідношення із соціальними, релігійними, гендерними та генераційними складниками свідомості українського суспільства періоду революції.

---

<sup>1</sup> *Файджес О.* Крестьянские массы и их участие в политических процессах 1917–1918 гг. // *Анатомия революции. 1917 год в России: массы, партии, власть.* / Редакционная коллегия: В. Ю.Черняев (отв. ред.) и др. — СПб: Глаголь, 1994. — С. 230.

<sup>2</sup> *Земзюліна Н.І.* Селянське питання в Україні, 1917–1918 рр.: історіографія проблеми: Дис. ... канд. іст. наук. — К., 1998.

<sup>3</sup> *Квітківський П.* Селянський з'їзд у Вінниці в червні 1917 р. // Тези і повідомлення сімнадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції, м. Вінниця, 18 вересня 1997 р. — Вінниця, 1997. — С. 54–55.; *Ковальова Н. А.* Політична боротьба навколо аграрного питання на Катеринославщині в 1917 р. // Історія та культура Подніпров'я. Збірник наукових праць. — Дн.: Дніпропетровський державний університет, 1998. — С. 161–167.; *Тимченко Ж. П.* Селянські з'їзди на Україні в 1917 р. // Український історичний журнал. — 1969. — № 11. — С. 113–120.; *Мацегора М. О.* Боротьба більшовиків Катеринославщини за селянські маси в період підготовки і проведення Великої жовтневої соціалістичної революції. — Дн., 1957. — 44 с. — С. 8–23, 36–39.; *Хміль І. В.* Трудяще селянство України в боротьбі за владу Рад. — К.: Наукова думка, 1977. — 199 с.; *Смирнов А. С.* Крестьянские съезды на Украине в период двоевластия (март — июнь 1917 г.) // История СССР. — 1977. — № 6. — С. 154–163.; *Чупрына В. М.*, Малые труды по истории КПСС. — 1987. — № 144. — С. 81–87.

<sup>4</sup> *Тимченко Ж. П.* Селянські з'їзди на Україні в 1917 р. // Український історичний журнал. — 1969. — № 11. — С. 113.

<sup>5</sup> *Смирнов А. С.* Крестьянские съезды на Украине в период двоевластия (март — июнь 1917 г.) // История СССР. — 1977. — № 6. — С. 154–163.

<sup>6</sup> *Чупрына В. М.*, *Малык Я. Н.* Из опыта борьбы большевиков Украины за революционизирование крестьянских съездов (октябрь 1917 — март 1918 гг.) // Научные труды по истории КПСС. — 1987. — № 144. — С. 81–87.

<sup>7</sup> *Хміль І. В.* Трудяще селянство України в боротьбі за владу Рад. — К.: Наукова думка, 1977. — 199 с.

<sup>8</sup> *Лозовий В. С.* Селянська правосвідомість у добу Української революції (1917 — 1921 рр.) // Український історичний журнал. — 2005. — № 6. — С. 88–94.

<sup>9</sup> *Піскун В. М.* Роль Центральної Ради у самовизначенні та самоідентифікації української нації // Центральна Рада і український державотворчий процес. До 80-річчя створення Центральної Ради. Матеріали наукової конференції 20 березня 1997 року (У 2 частинах). — Ч. 1. — К., 1997. — С. 51–59.

<sup>10</sup> *Грациози А.* Большевики и крестьянство на Украине, 1918 — 1919: очерк о большевизмах, национал-социализмах и крестьянских восстаниях. — Г., 1997.

<sup>11</sup> Вісник Полтавського губернського громадського комітету. — № 8 — 9. — 22 квітня 1917 року. — С. 3 — 4.

<sup>12</sup> Український національно-визвольний рух. Березень — листопад 1917 року: Док. і матеріали / Упоряд.: В.Верстюк (керівник) та ін. — К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. — С. 238.

<sup>13</sup> Южный край. — № 14017. — 6 травня 1917 року. — С. 4.

<sup>14</sup> Там само. — С. 6.

<sup>15</sup> Український національно-визвольний рух. Березень — листопад 1917 року: Док. і матеріали / Упоряд.: В.Верстюк (керівник) та ін. — К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. — С. 408 — 412.

<sup>16</sup> Селянська спілка. — № 7 — 8. — 26 вересня 1917 року. — С. 6–7.

<sup>17</sup> Український національно-визвольний рух. Березень — листопад 1917 року: Док. і матеріали / Упоряд.: В.Верстюк (керівник) та ін. — К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. — С.411.

<sup>18</sup> Там само. — С. 651.

<sup>19</sup> Там само. — С.831.

<sup>20</sup> Там само. — С.831.

<sup>21</sup> Там само. — С.832.

<sup>22</sup> Селянська спілка. — № 7 — 8. — 26 вересня 1917 року. — С. 6–7.

<sup>23</sup> Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. — Т. 1. 4 березня — 9 грудня 1917 року. / Упоряд.: Верстюк В. Ф. (керівник) та ін. — К.: Наукова думка, 1996. — С. 164.

<sup>24</sup> Земля и воля. — № 109. — 3 серпня 1917 року. — С. 2.

<sup>25</sup> Там само.

<sup>26</sup> Там само.

<sup>27</sup> Там само.

<sup>28</sup> Октябрь в Екатеринославе (Сборник документов и материалов). Под общей редакцией С.П.Хвостенко. — Днепропетровск: Днепропетровское областное издательство, 1957. — С. 295.

<sup>29</sup> Победа Советской власти на Херсонщине (1917–1920 гг.). Сборник документов и материалов / Редакционная коллегия: Н. А. Даниленко (ответственный редактор), М. И. Давыдов, Г. А. Голубев. — Херсон: Херсонское областное издательство «Наддніпряньська правда», 1957. — 383 с. — С. 42–44.

- <sup>30</sup> Там само. — С. 42–44.
- <sup>31</sup> Громадянин. — № 3–4. — 4 липня 1917 року. — С. 7–10.
- <sup>32</sup> Вісник Полтавського губернського громадського комітету. — № 8–9. — 22 квітня 1917 року. — С. 3–4.
- <sup>33</sup> Громадянин. — № 3–4. — 4 липня 1917 року. — С. 7–10.
- <sup>34</sup> Український національно-визвольний рух. Березень — листопад 1917 року: Док. і матеріали / Упоряд.: В.Верстюк (керівник) та ін. — К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. — С. 238.
- <sup>35</sup> Там само. — С. 262.
- <sup>36</sup> *Хміль І. В.* Трудаче селянство України в боротьбі за владу Рад. — К.: Наукова думка, 1977. — 199 с. — С. 122.
- <sup>37</sup> Там само.
- <sup>38</sup> Победа Советской власти на Херсонщине (1917–1920 гг.). Сборник документов и материалов / Редакционная коллегия: Н. А. Даниленко (ответственный редактор), М. И. Давыдов, Г. А. Голубев. — Херсон: Херсонское областное издательство «Наддніпряньська правда», 1957. — 383 с. — С. 42–44.
- <sup>39</sup> Вісник Полтавського губернського громадського комітету. — № 8–9. — 22 квітня 1917 року. — С. 3–4.
- <sup>40</sup> Громадянин. — № 3 – 4. — 4 липня 1917 року. — С. 7–10.
- <sup>41</sup> Український національно-визвольний рух. Березень — листопад 1917 року: Док. і матеріали / Упоряд.: В.Верстюк (керівник) та ін. — К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. — С. 651.
- <sup>42</sup> Вісник Полтавського губернського громадського комітету. — № 8–9. — 22 квітня 1917 року. — С. 3–4.
- <sup>43</sup> Там само.
- <sup>44</sup> Там само.
- <sup>45</sup> Український національно-визвольний рух. Березень — листопад 1917 року: Док. і матеріали / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. — К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. — С. 652.
- <sup>46</sup> Победа Советской власти на Херсонщине (1917 — 1920 гг.). Сборник документов и материалов / Редакционная коллегия: Н. А. Даниленко (ответственный редактор), М. И. Давыдов, Г. А. Голубев. — Херсон: Херсонское областное издательство «Наддніпряньська правда», 1957. — 383 с. — С. 78.

<sup>47</sup> Вісник Полтавського губернського громадського комітету. — № 8–9. — 22 квітня 1917 року. — С. 3–4.

<sup>48</sup> Южный край. — № 14020. — 9 травня 1917 року. — С. 5–6.

<sup>49</sup> Вісник Полтавського губернського громадського комітету. — № 8–9. — 22 квітня 1917 року. — С. 3–4.

<sup>50</sup> Там само.

<sup>51</sup> Победа Советской власти на Херсонщине (1917–1920 гг.). Сборник документов и материалов / Редакционная коллегия: Н. А. Даниленко (ответственный редактор), М. И. Давыдов, Г. А. Голубев. — Херсон: Херсонское областное издательство «Наддніпряньська правда», 1957. — 383 с. — С. 42–44.

<sup>52</sup> Вісник Полтавського губернського громадського комітету. — № 8–9. — 22 квітня 1917 року. — С. 3–4.

<sup>53</sup> Южный край. — № 14020. — 9 травня 1917 року. — С. 5–6.

<sup>54</sup> Державний архів Київської області. — Ф. 1716. Канцелярия Киевского губернского комиссара Временного правительства. — Оп. 1. — Спр. 10. Бланки заполненных сведений о личном составе уездных Исполнительных комитетов, общественных и профессиональных организаций, уездных комиссаров и их помощников. Списки волосных комиссаров и исполнительных комитетов с указанием их подчиненности. Циркулярные распоряжения губкомиссара. 1 травня — 1 листопада 1917 г. 66 аркушів. — Арк. 62.

<sup>55</sup> Победа Советской власти на Херсонщине (1917–1920 гг.). Сборник документов и материалов / Редакционная коллегия: Н. А. Даниленко (ответственный редактор), М. И. Давыдов, Г. А. Голубев. — Херсон: Херсонское областное издательство «Наддніпряньська правда», 1957. — 383 с. — С. 42–44.

<sup>56</sup> Там само. — С. 65.

<sup>57</sup> Детальніше про політичний абсентеїзм українських селян див.: Присяжнюк Ю. Українське селянство XIX–XX ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм. Навч. посібник для студ. іст. фак. — Черкаси: Відлуння — Плюс, 2002. — С. 55–65.

<sup>58</sup> ДАКО. — Ф. Р-1871. Київський повітовий комісар УНР (Центральна Рада). Оп. 1. Спр. 55. Двохтижневі рапорти начальника повітової міліції і доповідь комісара про політичні настрої, стан та події в повіті. Листування про захоплення селянами землі та майна приват-

них власників, їхні скарги, а також про небажання селян підкорятися органам місцевої влади. 14 листопада 1917 р. — 29 квітня 1918 р. 241 аркуш. — Арк. 52.

<sup>59</sup> Там само. — Арк. 124.

<sup>60</sup> Там само. — Арк. 228.

<sup>61</sup> Уривок зі «Споминів» Гетьмана Павла Скоропадського // Хліборобська Україна. — Книга 5. — Відень: Видання Українського союзу хліборобів-державників, 1924 — 1925. — С. 57.

<sup>62</sup> ДАКО. — Ф. Р-2796. Канцелярія Київського губернського комісара Української Народної Республіки (Центральна Рада). Оп. 1. Листування з Бердичівським повітовим комісаром про політичний стан повіту, по скаргам власників і установ на виступи селянства — порубку лісу, вивіз цукру і спирту з заводів, захоплення майна в маєтках і боротьбу з цими явищами. 24 жовтня 1917 р. — 13 березня 1918 р. 47 аркушів. — Арк. 20 (зв.).

<sup>63</sup> *Хміль І. В.* Трудяще селянство України в боротьбі за владу Рад. — К.: Наукова думка, 1977. — С. 22–40.

<sup>64</sup> *Победа Советской власти на Херсонщине (1917–1920 гг.). Сборник документов и материалов / Редакционная коллегия: Н. А. Даниленко (ответственный редактор), М. И. Давыдов, Г. А. Голубев.* — Херсон: Херсонское областное издательство «Наддніпряньська правда», 1957. — 383 с. — С. 42–44.

<sup>65</sup> Южный край. — № 14020. — 9 травня 1917 року. — С. 5–6.

<sup>66</sup> Вісник Полтавського губернського громадського комітету. — № 8–9. — 22 квітня 1917 року. — С. 3–4.

<sup>67</sup> Український національно-визвольний рух. Березень — листопад 1917 року: Док. і матеріали / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. — К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. — С. 832.

<sup>68</sup> Український національно-визвольний рух. Березень — листопад 1917 року: Док. і матеріали / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. — К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. — С. 351–353.

<sup>69</sup> Народне слово. — № 3. — 7 жовтня 1917 року. — С. 2–3.

<sup>70</sup> Известия Черниговского губернского исполнительного комитета. — № 2. — 16 квітня 1917 року. — С. 1–2.

<sup>71</sup> Український національно-визвольний рух. Березень — листопад 1917 року: Док. і матеріали / Упоряд.: В.Верстюк (керівник) та ін. — К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. — С. 411.

<sup>72</sup> Народне слово. — № 3. — 7 жовтня 1917 року. — С. 2–3.

<sup>73</sup> Ковальова Н. А. Політична боротьба навколо аграрного питання на Катеринославщині в 1917 р. // Історія та культура Подніпров'я. Зб. наукових праць. — Дніпропетровськ: Дніпропетровський державний університет, 1998. — С. 161 — 167. — С. 164.

<sup>74</sup> Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921 рр. — К.: Темпора, 2002. — 608 с. — С. 41.

<sup>75</sup> Там само. — С. 42.

<sup>76</sup> Феденко П. Ісаак Мазепа: борець за волю України. — Лондон: Наше слово, 1954. — 228 с. — С. 28.

<sup>77</sup> Поляков Й. В. Катеринославські більшовики в боях за Жовтень. — Дніпропетровськ, 1933. — 32 с.

<sup>78</sup> Аверин В. Октябрьская революция в Екатеринославе // Летопись революции. — 1927. — № 5–6. — С. 102.

<sup>79</sup> Український національно-визвольний рух. Березень — листопад 1917 року: Док. і матеріали / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. — К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. — С. 262.

<sup>80</sup> Нова рада. — № 170. — 24 жовтня 1917 року. — С. 4.

<sup>81</sup> Южный край. — № 14016. — 6 травня 1917 року. — С. 6.

<sup>82</sup> Вісник Полтавського губернського громадського комітету. — № 8–9. — 22 квітня 1917 року. — С. 3–4.

<sup>83</sup> Южный край. — № 14016. — 6 травня 1917 року. — С. 6.

<sup>84</sup> Український національно-визвольний рух. Березень — листопад 1917 року: Док. і матеріали / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. — К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. — С. 652.

<sup>85</sup> Октябрь в Екатеринославе (Сборник документов и материалов). Под общей редакцией С. П. Хвостенко. — Днепропетровск: Днепропетровское областное издательство, 1957. — С. 296

<sup>86</sup> Земля и воля. Харків. — № 109. — 3 серпня 1917 року. — С. 2.

<sup>87</sup> Южный край. — № 14020. — 9 травня 1917 року. — С. 5–6.

- <sup>88</sup> Земля и воля. Харків. — № 108. — 2 серпня 1917 року. — С. 2.
- <sup>89</sup> Народне слово. — № 3. — 7 довтня 1917 року. — С. 2–3.
- <sup>90</sup> Там само.
- <sup>91</sup> *Грицак Я.* Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856 — 1886). — К.: Критика, 2006. — С. 92.
- <sup>92</sup> Вісник Полтавського губернського громадського комітету. — № 117. — 13 вересня 1917 року. — С. 2.
- <sup>93</sup> Селянська Спілка. — № 7–8. — 26 вересня 1917 року. — С. 6–7.
- <sup>94</sup> Там само.
- <sup>95</sup> Там само.
- <sup>96</sup> Там само.
- <sup>97</sup> Там само.
- <sup>98</sup> *Протасов Л. Г.* Всероссийское Учредительное собрание: история рождения и гибели. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1997. — С. 253.
- <sup>99</sup> Вісник Полтавського губернського громадського комітету. — № 8–9. — 22 квітня 1917 року. — С. 3–4.
- <sup>100</sup> Український національно-визвольний рух. Березень — листопад 1917 року: Док. і матеріали / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. — К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. — С. 408–412.
- <sup>101</sup> *Верстюк В. Ф., Дзюба О. М., Репринцев В. Ф.* Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник. Видання друге, доповнене, доопрацьоване. — К.: Наукова думка, 2005. — С. 268.
- <sup>102</sup> Земля и воля. Харків. — № 203. — 9 грудня 1917 року. — С. 3.
- <sup>103</sup> Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. / Упорядники: Верстюк В. Ф. (керівник), Бойко О. Д., Гамрецький Ю. М. та ін. — Т. 1. 4 березня — 9 грудня 1917 р. — С. 400.
- <sup>104</sup> Харьков и Харьковская губерния в Великой октябрьской социалистической революции. Сборник документов и материалов. Февраль 1917 — апрель 1918 гг. — Харьков: Харьковское областное издательство, 1957. — С. 375.
- <sup>105</sup> Октябрь в Екатеринославе (Сборник документов и материалов). Под общей редакцией С. П. Хвостенко. — Днепропетровск: Днепропетровское областное издательство, 1957. — С. 294–295.



<sup>106</sup> Лозовий В. С. Селянська правосвідомість у добу Української революції (1917 – 1921 рр.) // Український історичний журнал. – 2005. – № 6. – С. 89.

<sup>107</sup> Победа Советской власти на Херсонщине (1917–1920 гг.). Сборник документов и материалов / Редакционная коллегия: Н. А. Даниленко (ответственный редактор), М. И. Давыдов, Г. А. Голубев. – Херсон: Херсонское областное издательство «Наддніпряньська правда», 1957. – С. 42–44.

<sup>108</sup> Грицак Я. Українська революція, 1914–1923: нові інтерпретації // Україна модерна. – Ч. 2 – 3. – Львів, 1999. – С. 254–269.

<sup>109</sup> Известия Черниговского губернского исполнительного комитета. – № 2. – 16 квітня 1917 року. – С. 1–2.

<sup>110</sup> Южный край. – № 14020. – 9 травня 1917 року. – С. 5–6.

<sup>111</sup> Вісник Полтавського губернського громадського комітету. – № 8–9. – 22 квітня 1917 року. – С. 3–4.

<sup>112</sup> Вестник одесского земства. – № 21. – 19 серпня 1917 року. – С. 4.

<sup>113</sup> Земля и воля. Харків. – № 203. – 9 грудня 1917 року. – С. 3.

<sup>114</sup> ЦДАВО. Ф. 628. Подільський губерніяльний комісар Української Народної Республіки. Оп. 1. Спр. 18. Временний земельний закон, резолюції Подольського губернського крестьянского сїезда и циркулярї Секретарита земельних дел по земельному вопросу. 12 сїчня – 18 липня 1918 року. 108 аркушів. Арк. 10.

<sup>115</sup> Там само. Арк. 12.

<sup>116</sup> Харьков и Харьковская губерния в Великой октябрьской социалистической революции. Сборник документов и материалов. Февраль 1917 – апрель 1918 гг. – Харьков: Харьковское областное издательство, 1957. – С. 376.

<sup>117</sup> Грицак Я. Українська революція, 1914–1923: нові інтерпретації // Україна модерна. – Ч. 2 – 3. – Львів, 1999. – С. 263.

<sup>118</sup> Победа Советской власти на Херсонщине (1917–1920 гг.). Сборник документов и материалов / Редакционная коллегия: Н. А. Даниленко (ответственный редактор), М. И. Давыдов, Г. А. Голубев. – Херсон: Херсонское областное издательство «Наддніпряньська правда», 1957. – С. 42–44.

- <sup>119</sup> Там само. — С. 42 — 44.
- <sup>120</sup> Земля и воля. Харків. — № 203. — 3 серпня 1917 року. — С. 2.
- <sup>121</sup> Вестник одесского земства. — № 21. — 19 серпня 1917 року. — С. 4.
- <sup>122</sup> Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. Т. 1. 4 березня — 9 грудня 1917 р. / Упорядники: Верстюк В. Ф. (керівник) та ін. — К.: Наукова думка, 1996. — С. 499.
- <sup>123</sup> Земля и воля. Харків. — № 203. — 9 грудня 1917 року. — С. 3.
- <sup>124</sup> Там само. — С. 3.
- <sup>125</sup> Харьков и Харьковская губерния в Великой октябрьской социалистической революции. Сборник документов и материалов. Февраль 1917 — апрель 1918 гг. — Харьков: Харьковское областное издательство, 1957. — С. 376.
- <sup>126</sup> Победа Советской власти на Херсонщине (1917–1920 гг.). Сборник документов и материалов / Редакционная коллегия: Н. А. Даниленко (ответственный редактор), М. И. Давыдов, Г. А. Голубев. — Херсон: Херсонское областное издательство «Наддніпряньська правда», 1957. — С. 112.
- <sup>127</sup> Там само. — С. 113.
- <sup>128</sup> Там само. — С. 113.
- <sup>129</sup> Український національно-визвольний рух. Березень — листопад 1917 року: Док. і матеріали / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. — К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. — С. 263.
- <sup>130</sup> Там само. — С. 263.
- <sup>131</sup> Октябрь в Екатеринославе (Сборник документов и материалов). Под общей редакцией С.П.Хвостенко. — Днепропетровск: Днепропетровское областное издательство, 1957. — С. 297.
- <sup>132</sup> Там само. — С. 298.
- <sup>133</sup> *Верстюк В.* Ще раз про селянську тему в Українській революції // Український гуманітарний огляд. — К, 1999. — Вип. 2. — С. 82.